

Vývoj socialismu od utopie k vědě

Friedrich Engels

Originál vydaný v 1880

Marx-Engels, Sebrané spisy, sv.19, vyd. Svoboda, Praha

Prevzaté z české části [Marxistického internetového archívu](#)

1 Utopický socialismus

Moderní socialismus je svým obsahem především produktem pozorování jednak třídních protikladů panujících v dnešní společnosti mezi majetnými a nemajetnými, mezi kapitalisty a námezdními dělníky, jednak anarchie panující ve výrobě. Ale svou teoretickou formou se jeví zpočátku jako dále dovedené jakoby důslednější pokračování zásad, které vyhlásili velcí francouzští osvícenci 18. století¹. Jako každá nová teorie musel nejprve navázat na myšlenkovou látku, která tu už byla, i když svými kořeny tkvěl v materiálních ekonomických skutečnostech.

Velcí mužové, kteří ve Francii tříbili myslí pro nastávající revoluci, vystupovali sami krajně revolučně. Neuznávali žádnou vnější autoritu, ať už byla jakákoli. Náboženství, pojetí přírody, společnost, státní zřízení, všechno bylo podrobeno nelítostné kritice; všechno mělo obhájit svou existenci před soudnou stolicí rozumu, nebo přestat existovat. Za jediné měřítko všeho byl uznáván myslící rozum. Byla to doba, kdy svět, jak říká Hegel, byl postaven na hlavu², zprvu v tom smyslu, že lidská hlava a teze objevené jejím myšlením si činily nárok na to, aby byly považovány za základ všeho lidského jednání a sdružování; ale později i v širším smyslu, že skutečnost odporující těmto tezím byla fakticky od hlavy až k patě převrácena. Všechny dosavadní formy společnosti a státu, všechny tradiční představy putovaly jako nerozumné na smetiště; do té doby byl svět jediné ve vleku předsudků; všechno minulé zasluhovalo jenom soustrast a opovržení. Teprve teď se rozběsklo, byla nastolena říše rozumu; pověra, bezpráví, výsada a útlak měly od nynějška ustoupit věčné pravdě, věčné spravedlnosti, rovnosti tkvící v samé přírodě a nezadatelným lidským právům³.

¹ *Velcí francouzští osvícenci* – filozofové a vědci, stoupcí osvícenství, filozofického a kulturního hnutí v 17. a 18. století, které usilovalo o překonání náboženské ideologie a propagovalo výsledky vědy. Odpovídalo zájmům mladé buržoazie, ostře kritizovalo feudalismus a absolutismus; ovlivnilo ideologii buržoazní revoluce. Osvícenství budovalo na rozvoji přírodních věd (Koperník, Galilei, Newton, Linné) a klasických forem dosáhlo ve Francii, kde k významným osvícencům patřili Voltaire, Rousseau, Diderot, Holbach, La Mettrie, Helvétius aj.

² Místo (u Hegela) o francouzské revoluci zní takto: „Myšlenka, pojem práva se prosadil *najednou*, a stará konstrukce bezpráví tomu nemohla zabránit. Na myšlence práva byla tedy teď vybudována ústava a o tento základ se mělo od nynějška všechno opírat. Ještě nikdy od té doby, co Slunce stojí na obloze a kolem něho obíhají planety, se nestalo, aby se člověk stavěl na hlavu, tj. na myšlenku, a podle ní budoval skutečnost. Anaxagoras první řekl, že nůs, rozum, vládne světu; ale teprve teď člověk dospěl k poznání, že myšlenka má vládnout duchovní skutečnosti. Byl to tudíž *nádherný východ slunce*. *Všeclmy myslící bytosti společně oslavovaly tuto epochu*. *Vznešené pohnutí* vládlo v oné době, *entuziasmus ducha prochvíval světem*, jako by teprve teď došlo ke smíření božského se světem.“ (Hegel, „Philosophie der Geschichte“, 1840, str. 535.) – Není snad už nejvyšší čas, aby se proti takovým celkově nebezpečným podvrtným naukám nebožtíka profesora Hegela uplatnil zákon proti socialistům? (*Engelsova poznámka*.)

³ Lidská práva (Droits de l'homme) – narážka na Deklaraci práv člověka a občana, politický manifest Velké francouzské revoluce; byla přijata v srpnu 1789 ústavodárným shromážděním. Deklarace vyhlásila princip suverenity národa a jako přirozená práva člověka a občana rovnost před zákonem, svobodu osoby, projevu, vyznání atd., ale jako stejné posvátné právo i soukromé vlastnictví. Stala se úvodní částí první ústavy francouzské republiky z roku 1793 a pak se změnami i dalších francouzských ústav

Dnes víme, že tato říše rozumu nebyla nic jiného než idealizovaná říše buržoazie; že věčná spravedlnost došla uskutečnění v buržoazní justici; že rovnost vyústila v buržoazní rovnost před zákonem; že za jedno z nejpodstatnějších lidských práv bylo prohlášeno – buržoazní vlastnictví; a že stát rozumu, Rousseauova společenská smlouva⁴ vstoupila v život a mohla vstoupit v život jenom jako buržoazní, demokratická republika. Stejně jako všichni jejich předchůdci nemohli ani velcí myslitelé 18. století překročit hranice, které jim vymezila jejich vlastní epocha.

Ale vedle protikladu mezi feudální šlechtou a buržoazií, která vystupovala jako představitelka celé ostatní společnosti, tu byl všeobecný protiklad mezi vykořisťovateli a vykořisťovanými, mezi bohatými zahaleči a pracující chudinou. Vždyť právě tato okolnost umožnila představitelům buržoazie, aby se prohlašovali za představitele ne nějaké zvláštní třídy, nýbrž celého trpícího lidstva. A nejen to. Od svého vzniku byla buržoazie postižena svým protikladem: kapitalisté nemohou existovat bez námezdních dělníků, a postupně, jak se ze středověkého cechovního měšťana vyvíjel moderní buržoa, vyvíjel se z cechovního tovaryše a necechovního nádeníka proletář. A i když buržoazie mohla celkem vzato prohlašovat, že v *boji proti šlechtě* zastupuje zároveň i zájmy různých pracujících tříd té doby, přesto při každém velkém buržoazním hnutí propukala samostatná hnutí té třídy, která byla více nebo méně vyvinutou předchůdkyní moderního proletariátu. Tak v době reformačních a selských válek v Německu novokřtění⁵ a Thomas Münzer; za velké anglické revoluce levelleři⁶; za velké francouzské revoluce Babeuf. Tyto revoluční vzpoury dosud nevyzrálé třídy byly provázeny příslušnými teoretickými projevy; v 16 a 17. století utopická líčení ideálních společenských poměrů; v 18. století už přímo komunistické teorie (Morelly a Mably)⁷. Požadavek rovnosti se už neomezoval jen na politická práva, ale měl být rozšířen i na

⁴ *Rousseauova společenská smlouva* – teorie, kterou Rousseau vyložil ve svých dílech „Discours sur l'origine et les fondemens de l'inégalité parmi les hommes“ z roku 1755 a „Du contrat social; ou Principes du droit politique“ z roku 1762. Podle této teorie žili lidé původně v přírodním stavu a byli si rovni. Se vznikem soukromého vlastnictví a majetkové nerovnosti nastal „přechod lidí z přírodního stavu do občanského stavu“, vznikl stát založený na společenské smlouvě. Vývoj politické nerovnosti vede ke zrušení společenské smlouvy a k novému přírodnímu stavu. Tento přírodní stav má být odstraněn státem rozumu, založeným na společenské smlouvě.

⁵ *Novokřtění* – lidová sekta v době reformace ve střední Evropě se sociálně revolučním zaměřením. Název dostala podle požadavku, aby každý člověk byl křtěn až v dospělém věku. Ve dvacátých letech 16. století byli vyhnáni ze Švýcarska a jihozápadního Německa; odešli jednak do Nizozemí a do severozápadního Německa, kde se pokusili realizovat svůj sociální program v münsterské komuně, jednak na Moravu, kde založili zvláštní obce, v nichž se živilí řemeslnou výrobou (habánská keramika). V 17. století je protireformace vypudila na Slovensko a dál na východ.

⁶ *Levelleři* (rovnostáři) – zejména jejich levé křídlo *diggerři* (kopáči), hnutí venkovské a městské chudiny za anglické buržoazní revoluce v 17. století; žádali zrušení soukromého vlastnictví půdy a hlásali primitivní rovnostářský komunismus

⁷ Teoretickými projevy ze 16. a 17. století Engels míní díla představitelů utopického komunismu Thomase Mora „De optimo statu rei publicae deque nova insula utopia“ z roku 1523 a italského filozofa Tommasa Campanelly „Civitas solis“ z roku 1625, které napsal ve vězení, kde strávil 27 let. Francouzský utopista Morelly je autorem spisu „Code de la nature“ a francouzský sociolog Gabriel de Mably napsal „De la législation, ou principes des loix“ roku 1776.

společenské postavení jednotlivců; měly být zrušeny nejen třídní výsady, ale samy třídní rozdíly. Nové učení se tak poprvé objevilo v podobě asketického komunismu navazujícího na Spartu a zatracujícího jakékoli užívání života. Potom následovali tři velcí utopisté: Saint-Simon, u něhož si buržoazní tendence podržela ještě určitou platnost vedle tendence proletářské; Fourier, a konečně Owen, který v zemi nejvyvinutější kapitalistické výroby a pod dojmem protikladů, které tato výroba zplodila, soustavně rozvíjel své návrhy na odstranění třídních rozdílů, navazuje přímo na francouzský materialismus.

Všem třem je společné, že nevystupují jako představitelé zájmů proletariátu, který už mezitím historicky vznikl. Stejně jako osvícenci nechtějí osvobodit především nějakou určitou třídu, nýbrž rovnou celé lidstvo. I oni chtějí ustavit říši rozumu a věčné spravedlnosti; ale jejich říše je na hony vzdálena říši osvícenců. Také buržoazní svět zařízený podle zásad těchto osvícenců je nerozumný a nespravedlivý, a proto je hoden zavržení a putuje na smetiště stejně jako feudalismus a všechny dřívější společenské poměry. Jestliže dosud nevládly světu skutečný rozum a skutečná spravedlnost, je tomu tak proto, že je dosud nikdo správně nepoznal. Chyběl prostě geniální jedinec, který nyní vystoupil a poznal pravdu; že vystoupil nyní, že právě nyní byla poznána pravda, není nevyhnutelná událost vyplývající nutně ze souvislosti dějinného vývoje, nýbrž pouhá náhoda. Byl by se mohl stejně dobře narodit už před 500 lety a byl by lidstvu ušetřil 500 let omylů, bojů a strastí.

Viděli jsme, jak se francouzští filosofové osmnáctého století, předchůdci revoluce, dovolávali rozumu jako jediného soudce nad vším, co tu bylo. Měl být vytvořen rozumný stát, rozumná společnost, a všechno, co odporovalo věčnému rozumu, mělo být bez milosti odstraněno. Dále jsme viděli, že tento věčný rozum nebyl ve skutečnosti nic jiného než idealizovaný rozum průměrného měšťana, který se právě tehdy vyvíjel v buržou. Proto když francouzská revoluce tuto rozumovou společnost a tento rozumový stát uskutečnila, ukázalo se, že nové instituce, byť byly proti dřívějším poměrům seberacionálnější, rozhodně nelze pokládat za absolutně rozumné. Rozumový stát úplně ztroskotal. Rousseauova společenská smlouva došla uskutečnění v době teroru, a buržoazie, která přestala věřit ve své vlastní politické schopnosti, se z ní utekla nejprve ke korupci direktoria⁸ a nakonec pod ochranu napoleonského despotismu. Přislíbený věčný mír se zvrtil v nekonečnou dobovačnou válku. S rozumovou společností to nedopadlo o nic lépe. Protiklad mezi bohatými a chudými nezmizel ve všeobecném blahobytu, ale naopak se zostřil, neboť byly odstraněny cechovní a jiné výsady, kterými byl dříve překlenut, a církevní dobročinné ústavy, které jej zmírňovaly; ukázalo se, že „svoboda vlastnictví“ zbaveného feudálních

⁸ *Doba teroru* – období revoluční diktatury jakobínů za Velké francouzské revoluce od června 1793 do července 1798. *Direktorium* – pětičlenný orgán nejvyšší výkonné moci, ustavený po pádu revoluční diktatury jakobínů v roce 1794. Zastupovalo zájmy velké buržoazie proti demokratickým silám a existovalo do státního převratu provedeného Bonapartem v roce 1799.

pout, která se nyní stala pravdou, znamená pro maloburžou a maloroľníka svobodu prodat toto malé vlastnictví, drcené mohutnou konkurencí velkého kapitálu a velkého pozemkového majetku, právě těmto velkým pánům, a tak se pro maloburžou a maloroľníka přeměnila ve svobodu od vlastnictví; rozmach průmyslu na kapitalistických základech povýšil chudobu a bídu pracujících mas na životní podmínku společnosti. Placení hotovými se stávalo stále víc – jak to vyjádřil Carlyle – jediným spojovacím článkem společnosti. Počet zločinů rok od roku vzrůstal. Feudální neřesti, páchané dříve bez ostychu za bílého dne, nebyly sice odstraněny, ale přece jen načas zatlačeny do pozadí, zato však tím bujněji vykvetly měšťácké neřesti, provozované dosud jen vskrytu. Obchod se stále víc vyvíjel v šizení. „Bratrství“ z revolučního hesla se uskutečňovalo v šikanování a řevnivosti konkurenčního boje. Na místo násilného potlačování nastoupila korupce, místo kordu se první pákou společenské moci staly peníze. Právo první noci přešlo z feudálních pánů na buržoazní fabrikanty. Prostituce se šířila v míře dosud neslýchané. Manželství samo zůstalo stejně jako dříve zákonem uznávanou formou, oficiálním pláštíkem prostituce, a mimoto bylo hojně doplňováno cizoložstvím. Zkrátka ukázalo se, že společenské a politické instituce nastolené „vítězstvím rozumu“ jsou pouhou karikaturou skvostných slibů osvícenců, karikaturou, která přinesla trpké zklamání. Chyběli už jen lidé, kteří by toto zklamání konstatovali, a ti se objevili na přelomu století. Roku 1802 vyšly Saint-Simonovy Ženevské listy; roku 1808 vyšlo první dílo Fourierovo, ačkoli základy jeho teorie vznikly už roku 1799; 1. ledna 1800 se Robert Owen ujal vedení New Lanarku⁹.

V té době byl však kapitalistický výrobní způsob, a s ním i protiklad mezi buržoazií a proletariátem, ještě velmi málo vyvinut. Velký průmysl, který v Anglii teprve vznikal, byl ve Francii ještě neznámý. Ale teprve velký průmysl na jedné straně rozvíjí konflikty, které si naléhavě vynucují převrat ve výrobním způsobu, odstranění jeho kapitalistického charakteru – konflikty nejen mezi třídami, které zplodil, nýbrž i mezi samými výrobními silami a formami směny, které vytvořil; a na druhé straně rozvíjí právě v těchto obrovitých výrobních silách prostředky, jimiž lze tyto konflikty řešit.

Jestliže tedy byly kolem roku 1800 konflikty vyvěrající z nového společenského řádu teprve ve stavu zrodu, platí to ještě mnohem víc o prostředcích k jejich řešení. A když nemajetné pařížské masy dobyly v době teroru na chvíli moc, a tím dovedly buržoazní revoluci k vítězství dokonce i *proti* buržoazii, dokázaly tím jen, jak nemožná byla jejich trvalá moc za tehdejších poměrů. Proletariát, který se z této nemajetné masy teprve vyděloval jako základ nové třídy, nebyl ještě vůbec schopen samostatné politické akce, jevil se jako utlačený, trpící stav, jemuž bylo možné – protože nebyl schopen pomoci si sám – podat pomocnou ruku nanejvýš zvenčí, shora.

Pod vlivem této historické situace byli i zakladatelé socialismu. Nezralému stavu kapitalistické výroby, nezralé třídní situaci odpovídaly nezralé teorie. Řešení společenských úkolů, které bylo ještě skryto v nerozvinutých ekonomických vztazích,

⁹ *První dílo Fourierovo* – tím je míněna jeho kniha „Théorie des quatre mouvements“, vydaná anonymně roku 1808 v Londýně. V *New Lanarku* vznikla přádelna bavlny a malé sídliště roku 1784.

mělo být zplozeno v hlavě. Společnost byla plná vad; odstranit je bylo úkolem myslícího rozumu. Šlo o to, vynalézt nový, dokonalejší systém společenského řádu a naoktrojovat jej společnosti zvenčí, propagandou, pokud možno příkladem vzorových experimentů. Tyto nové sociální systémy byly už předem odsouzeny k utopičnosti; čím podrobněji byly rozpracovávány, tím víc musely upadat do pouhého fantazírování.

Po tomto konstatování se nebudeme už ani chvilku zdržovat u této stránky, která teď patří úplně minulosti. Přenecháme literárním hokynářům, aby tyto fantazie, které dnes už vyvolávají jen úsměv, slavnostně rozpitvávali a aby proti takovému „bláznovství“ uplatňovali převahu vlastního střízlivého myšlení. Těšme se raději z geniálních zárodků myšlenek a z geniálních myšlenek, které klíči všude pod fantastickou slupkou a k nimž jsou tito šosáci slepí.

Saint-Simon byl syn velké francouzské revoluce; když vypukla, nebylo mu ještě ani třicet let. Revoluce byla vítězstvím třetího stavu¹⁰, tj. velké masy národa *činné* ve výrobě a v obchodě, nad *zahálčivými*, dosud privilegovanými stavy, šlechtou a duchovenstvem. Ale toto vítězství třetího stavu se brzy demaskovalo jako výlučné vítězství malé části tohoto stavu, jako dobytí politické moci společensky privilegovanou vrstvou tohoto stavu, majetnou buržoazií. Tato buržoazie se sice už za revoluce rychle vyvíjela v důsledku spekulace s konfiskovaným a potom *prodávaným* pozemkovým majetkem šlechty a církve, a v důsledku podvodů, které páchali na národu armádní dodavatelé. A právě panství těchto podvodníků přivedlo za direktoria Francii a revoluci na pokraj záhuby a dalo tím Napoleonovi záminku k jeho státnímu převratu. Tak v Saint-Simonově hlavě dostal protiklad mezi třetím stavem a privilegovanými stavy formu protikladu mezi „dělníky“ a „zahaleči“. Zahaleči, to byli nejen dřívější privilegovaní, nýbrž také všichni ti, kteří žili z rent, aniž se účastnili výroby a obchodu. A „dělníci“, to byli nejen námezdní dělníci, nýbrž i továrníci, obchodníci, bankéři. Že zahaleči ztratili schopnost duchovního vedení a politického panství, to bylo jisté a revoluce to s konečnou platností potvrdila. Že nemajetní tuto schopnost nemají, to se Saint-Simonovi zdálo prokázáno zkušenostmi z doby teroru. Kdo by ale měl vést a vládnout? Podle Saint-Simonova názoru věda a průmysl, které mělo spojit nové náboženské pouto, jež mělo obnovit jednotu náboženských názorů roztříštěnou od dob reformace – nutně mystické a přísně hierarchické „nové křesťanství“. Ale věda, to byli oficiální učenci, a průmysl, to byli především aktivní buržoové, továrníci, obchodníci, bankéři. Tito buržoové se sice měli přeměnit v jakési veřejné úředníky, pověřence společnosti, avšak vůči dělníkům si měli podržet velitelské a také ekonomicky privilegované postavení. Zejména bankéři měli být povoláni k tomu, aby regulováním úvěru regulovali celou společenskou výrobu. Tento názor plně odpovídal době, kdy ve

¹⁰ *Třetí stav* – za feudálního společenského řádu se *stavy* nazývaly společenské skupiny, které měly privilegované postavení ve státě: šlechta, duchovenstvo, později třetí stav (měšťanstvo). Příslušnost ke stavu se považovala za dědičnou nebo vyplývala ze zastávaného úřadu (duchovenstvo).

Francii teprve vznikala velký průmysl a s ním protiklad mezi buržoazií a proletariátem. Ale Saint-Simon zvláště zdůrazňoval, že mu vždycky a všude jde především o osud „nejpočetnější a nejchudší třídy“ (la classe la plus nombreuse et la plus pauvre).

Už ve svých Ženevských listech vyslovuje Saint-Simon tezi, že „všichni lidé mají pracovat“. V témž spise už si je vědom, že hrůzovláda byla vládou nemajetných mas. „Podívejte se,“ volá na ně, „co se událo ve Francii v době, kdy tam vládli vaši kamarádi: způsobili hladomor.“ Ale chápat francouzskou revoluci jako třídní boj, a to nejen mezi šlechtou a buržoazií, nýbrž mezi šlechtou, buržoazií a *nemajetnými*, to byl v roce 1802 vrcholně geniální objev. V roce 1816 prohlašuje politiku za vědu o výrobě a předpovídá, že politika se úplně rozplyne v ekonomii¹¹. Poznání, že ekonomická situace je základnou politických institucí, se tu sice objevuje teprve v zárodku, ale je tu už jasně vyslovena myšlenka o přeměně politické vlády nad lidmi ve správu věcí a řízení výrobních procesů, tedy „odstranění státu“, s nímž se v poslední době nadělalo tolik hluku. Se stejnou převahou nad svými současníky prohlašuje v roce 1814, bezprostředně po vstupu spojenců do Paříže, a pak v roce 1815, za stodenní války¹², spojení Francie s Anglií a dále pak spojení obou těchto zemí s Německem za jedinou záruku rozkvětu a míru v Evropě¹³. Hlásat Francouzům z roku 1815 spojení s vítězi od Waterloo, k tomu bylo opravdu třeba jak odvahy, tak historické prozíravosti.

Nacházíme-li u Saint-Simona geniální šíři pohledu, která vedla k tomu, že v jeho pracích jsou obsaženy v zárodku skoro všechny myšlenky pozdějších socialistů kromě myšlenek čistě ekonomických, pak se u Fouriera shledáváme s pravou francouzsky duchaplnou, ale přesto neméně hlubokou kritikou tehdejších společenských poměrů. Fourier bere buržoazii, její nadšené předrevoluční proroky i její ziskné porevoluční pochlebníky za slovo. Nemilosrdně odhaluje materiální i morální ubohost buržoazního světa; konfrontuje ji jak se skvělými sliby dřívějších osvícenců o společnosti, v níž bude vládnout jedině rozum, o civilizaci, která všechny obšťastní, o neomezené schopnosti lidstva zdokonalovat se, tak s barvitými frázemi tehdejších buržoazních ideologů; dokazuje, že nejnadnesenější frázi všude odpovídá nejubožejší skutečnost, a zahrnuje toto beznadějně fiasko fráze kousavým výsměchem. Fourier není jen kritik, jeho věčně veselá povaha z něho dělá satirika, a to jednoho z největších satiriků všech dob. Líčí stejně mistrně jako zábavně podvodné spekulace, které se rozbujely v době úpadku revoluce, i kramářství tehdejšího francouzského obchodu. Ještě mistrnější je jeho

¹¹ Zde Engels necituje už ze Saint-Simonových tzv. Ženevských listů z roku 1803 „Lettres d'un habitant de Genève à ses contemporains“, nýbrž z jeho „Correspondance politique et philosophique. Lettres de H. Saint-Simon à un Americain“, vydané v roce 1817.

¹² *Stodenní válka* – když Napoleon prchl z vyhnanství na Elbě a znovu se stal francouzským císařem, trvala jeho vláda 100 dní, od 20. března do 22. června 1815; 18. června 1815 byl poražen v bitvě u Waterloo.

¹³ Zde Engels cituje z dalších Saint-Simonových prací, které napsal společně se svým žákem Augustinem Thierryem.

kritika buržoazní formy vztahů mezi pohlavími a postavení ženy v buržoazní společnosti. Fourier je první, kdo prohlašuje, že stupeň emancipace ženy je v každé společnosti přirozeným měřítkem všeobecné emancipace¹⁴. Nejvelkolepější je však Fourierovo pojetí dějin společnosti. Celý jejich dosavadní průběh dělí na čtyři vývojové stupně: divoštství, patriarchát, barbarství a civilizaci, která se pak kryje s nynější takzvanou občanskou společností, tedy se společenským zřízením zaváděným od 16. století; dokazuje, „že civilizovaný řád povyšuje každou neřest, kterou barbarství provozuje jednoduchým způsobem, na složitý, dvojsmyslný, dvojznačný, pokrytecký způsob existence“, že civilizace se pohybuje v „bludném kruhu“, v rozporech, které stále znovu plodí, aniž je může překonat, takže stále dospívá k opaku toho, čeho chce dosáhnout nebo o čem předstírá, že toho chce dosáhnout. Takže například „v civilizaci vzniká chudoba z nadbytku“. Fourier, jak je vidět, ovládá dialektiku stejně mistrně jako jeho současník Hegel. Stejně dialekticky zdůrazňuje – proti tlachům o neomezené schopnosti lidstva zdokonalovat se – že každá dějinná fáze má svou vzestupnou, ale i svou sestupnou větev, a aplikuje tento způsob nazírání i na budoucnost celého lidstva. Jako uvedl Kant do přírodovědy budoucí zánik Země, tak uvádí Fourier do pojetí dějin budoucí zánik lidstva.

Zatímco ve Francii vyčistil zemi orkán revoluce, probíhal v Anglii tišší, ale proto neméně mohutný převrat. Pára a nové stroje změnily manufakturu v moderní velký průmysl, a tím zrevolucionovaly celou základnu buržoazní společnosti. Ospalý průběh vývoje manufakturní doby se změnil v opravdové období bouřlivého kvasu pro výrobu. Stále stoupající rychlostí probíhalo štěpení společnosti na velké kapitalisty a nemajetné proletáře, mezi nimiž teď – místo dřívějšího stabilního středního stavu – kolísala nestálá masa řemeslníků a drobných obchodníků, nejpohyblivější část obyvatelstva. Ale nový způsob výroby byl teprve na začátku své vzestupné větve; byl to ještě normální, řádný, za daných okolností jedině možný způsob výroby. Ale už tehdy zplodil křiklavé sociální nešvary: stěsnání obyvatelstva bez domova v nejhorších obydlích velkých měst – rozklad všech starobylých a tradičních svazků, patriarchální podřízenosti, rodiny – nadměrnou prací zvláště žen a dětí v hrůzném měřítku – masovou demoralizaci pracující třídy, vržené náhle do zcela nových poměrů, z venkova do města, ze zemědělství do průmyslu, ze stabilních životních podmínek do nejistých a denně se měnících. Tehdy vystoupil jako reformátor devětatvacíletý továrník, muž až vznešeně dětské prostoty a zároveň s vrozenou schopností vést lidi, jakou má málokdo. Robert Owen si osvojil učení materialistických osvícenců, že charakter člověka je produktem z jedné strany vrozené organizace a z druhé strany okolností, které člověka obklopují po celý život, zejména však v období vývoje. V průmyslové revoluci viděla většina příslušníků jeho stavu jen zmatek a chaos, dobrý jen k tomu, aby se v jeho kalných vodách lovilo, a k rychlému obohacení. Owen v ní

¹⁴ Tuto myšlenku vyložil Fourier ve svém prvním díle „Théorie des quatre mouvements“. Říká: „Společenský pokrok a změny období jdou ruku v ruce s pokrokem emancipace žen, úpadek společenského řádu jde ruku v ruce s omezováním svobody žen.“

viděl příležitost uplatnit svou oblíbenou tezi, a tím vnést do chaosu řád. Už se o to úspěšně pokusil v Manchesteru, kde řídil továrnu s více než pěti sty dělníky; od roku 1800 do roku 1829 vedl jako společník a ředitel podobným způsobem velkou prádelnu bavlny v New Lanarku ve Skotsku, měl jen větší volnost v jednání a dosáhl úspěchu, který ho proslavil po celé Evropě. Obyvatelstvo New Lanarku, které postupně vzrostlo na 2500 osob a původně se skládalo z nejrozmanitějších a většinou značně demoralizovaných živlů, změnil v dokonalou vzornou kolonii, v níž opilství, policie, trestní soudy, procesy, chudinská péče a potřeba dobročinnosti byly neznámou věcí. A to prostě tím, že přesadil lidi do poměrů, které byly důstojnější člověka, a zejména tím, že dbal o pečlivou výchovu dorůstající generace. Vynalezl školky pro malé děti a poprvé je tu zavedl. Od dvou let chodily děti do školky, kde se bavily tak dobře, že se jim ani nechtělo domů. Zatímco jeho konkurenti nechávali dělníky pracovat 13 až 14 hodin denně, pracovalo se v New Lanarku jen 10 ½ hodiny. Když ho bavlnářská krize donutila zastavit na čtyři měsíce práci, vyplácela se nepracujícím dělníkům nadále plná mzda. A přitom závod víc, než zdvojnásobil svou hodnotu a vynášel majitelům až do konce bohatý zisk.

S tím vším nebyl Owen ještě spokojen. Existence, kterou připravil svým dělníkům, nebyla podle jeho názoru ještě zdaleka důstojná člověka; „lidé byli mými otroky“; poměrně příznivé okolnosti, do nichž je přesadil, ještě zdaleka neumožňovaly všestranný racionální vývoj charakteru a rozumu, o svobodné životní činnosti ani nemluvě. „A přece produkovala pracující část těch 2500 lidí pro společnost právě tolik skutečného bohatství, kolik před necelým půlstoletím mohlo vyrobit 600 000 obyvatel. Ptal jsem se sám sebe: co se děje s rozdílem mezi bohatstvím spotřebovaným 2500 osobami a bohatstvím, které by bylo dříve spotřebovalo 600 000?“

Odpověď byla jasná. Tento rozdíl byl vynaložen na to, aby majitelům závodu vynesl 5 % úroků z vloženého kapitálu, a kromě toho ještě přes 300 000 liber št. (6 000 000 marek) zisku. A to, co platilo o New Lanarku, platilo v ještě větší míře o všech továrnách v Anglii. „Bez tohoto nového bohatství vytvořeného stroji by nebyly mohly být vedeny války za svržení Napoleona a za zachování principů aristokratické společnosti. A přece byla tato nová moc dílem pracující třídy“¹⁵. Jí tedy patřily i plody. Nové mohutné výrobní síly, které dosud sloužily jen k obohacování jednotlivců a k porobení mas, byly Owenovi základem pro přetvoření společnosti a měly jako společné vlastnictví všech pracovat jen pro společné blaho všech.

Tímto ryze obchodním způsobem, jako výsledek takřikajíc obchodních výpočtů, vznikl owenovský komunismus. Tento praktický charakter si zachoval natrvalo. Tak v roce 1823 podal Owen návrh na odstranění bídy v Irsku zřízením komunistických kolonií

¹⁵ Z díla „The Revolution in Mind and Practice“, pamětního spisu, adresovaného všem „rudým republikánům, komunistům a socialistům Evropy“ a zaslaného francouzské prozatímní vládě z roku 1848, ale také „královně Viktorii a jejím odpovědným rádcům“. (*Engelsova poznámka.*)

a přiložil k němu úplný propočet pořizovacích nákladů, ročních výdajů a předpokládaných příjmů. Tak jsou v jeho definitivním plánu budoucnosti vypracovány technické podrobnosti, včetně půdorysu, nárysu a pohledu z ptáčích perspektivy, s takovou znalostí věci, že kdyby byla Owenova metoda společenské reformy někdy přijata, dalo by se proti praktickým podrobnostem dokonce i z odborného hlediska jen máloco namítat.

Přechod ke komunismu znamenal v Owenově životě rozhodující obrat. Dokud vystupoval jako pouhý filantrop, sklízel jen bohatství, potlesk, čest a slávu. Byl nejpopulárnější člověk v Evropě. Nejen příslušníci jeho stavu, i státníci a panovníci mu blahovolně naslouchali. Když však přišel se svými komunistickými teoriemi, karta se obrátila. Soudil, že společenské reformě stojí v cestě především tři velké překážky: soukromé vlastnictví, náboženství a současná forma manželství. Věděl, co ho čeká, když je napadne: všeobecné opovržení oficiální společnosti, ztráta společenského postavení. Ale nedal se zadržet, napadl je bezohledně a stalo se to, co čekal. Vyobcován z oficiální společnosti, umlčován tiskem, přiveden na mizinu nezdařenými komunistickými pokusy v Americe, jimž obětoval celý svůj majetek, obrátil se přímo na dělnickou třídu a v jejím středu působil ještě třicet let. Všechna společenská hnutí, všechen skutečný pokrok, jehož bylo v Anglii dosaženo v zájmu dělníků, jsou spjata s Owenovým jménem. Tak roku 1819 prosadil po pětiletém úsilí první zákon o omezení práce žen a dětí v továrnách¹⁶. Předsedal prvnímu sjezdu, na němž se tradeuniony z celé Anglie sjednotily v jedinou velkou odborovou organizaci. Zaváděl jako přechodné opatření k ryze komunistickému společenskému zřízení jednak družstevní spolky (spotřební a výrobní družstva), které od té doby přinejmenším prakticky dokázaly, že obchodník i továrník jsou osoby snadno postradatelné; jednak bazary práce, instituce pro směnu produktů práce s pomocí pracovních papírových peněz, jejichž jednotkou byla hodina práce¹⁷; tyto instituce ovšem nutně ztroskotávaly, ale plně předjímalý daleko pozdější Proudhonovu směnnou banku¹⁸, od níž se však lišily právě tím, že neměly být univerzálním lékem na všechny společenské zlořády, nýbrž jen prvním krokem k daleko radikálnější přestavbě společnosti. Způsob nazírání utopistů dlouho ovládal socialistické představy v 19. století a zčásti je ovládá dosud. Libovali si v něm donedávna všichni francouzští a angličtí socialisté a patří k němu

¹⁶ Návrh na opatření, která by ulehčila postavení dětí i dospělých pracujících v továrnách, podal Owen na veřejném mítinku v Glasgowě už roku 1812. Návrh zákona byl z Owenovy iniciativy předložen v červnu 1815 a parlament jej přijal ve značně okleštěné podobě až v červenci 1819. Zakazoval používat v prádelnách práci dětí do 9 let a omezoval pracovní dobu mladistvých do věku 16 let na 12 hodin denně.

¹⁷ *Bazary práce* – dělnické družstevní spolky zřizovaly na začátku třicátých let tzv. bazary pro spravedlivou směnu produktů práce (Equitable Labour Exchange Bazaars), které však neměly dlouhé trvání.

¹⁸ *Proudhonova směnná banka* – francouzský maloburžoazní socialista Pierre Joseph Proudhon neviděl východisko z bídy a rozporů kapitalismu v třídním boji proletariátu proti buržoazii, ale v posílení vlastnictví drobných řemeslníků a rolníků a v postupné přeměně dělníků ve vlastníky na základě různých opatření ve sféře směny a úvěru za pomoci tzv. lidových bank. Proudhon se pokusil takovou Lidovou banku (Banque du Peuple) realizovat za revoluce z let 1848 až 1849 v Paříži. Jeho banka existovala asi dva měsíce, ale vlastně jen na papíře.

také raný německý komunismus včetně Weitlinga. Socialismus je pro ně všechny výrazem absolutní pravdy, rozumu a spravedlnosti a stačí jej jen objevit, aby vlastní silou dobyl svět; protože absolutní pravda je nezávislá na čase, prostoru a lidském dějinném vývoji, je to pouhá náhoda, kdy a kde je objevena. Přitom každý zakladatel školy přichází s nějakou absolutní pravdou, rozumem a spravedlností; a protože u každého z nich je zvláštní druh absolutní pravdy, rozumu a spravedlnosti podmíněn zase jeho subjektivním rozumem, jeho životními podmínkami, mírou jeho znalostí a myšlenkové vyspělosti, není v tomto konfliktu absolutních pravd možné jiné řešení, než že se navzájem obrušují. Z toho pak nemohlo vzejít nic jiného než jakýsi eklektický průměrný socialismus, jaký opravdu dodnes panuje v hlavách většiny socialistických dělníků ve Francii a v Anglii, jakási směsice méně pohoršlivých kritických projevů, ekonomických pouček a představ různých zakladatelů sekt o budoucí společnosti, směsice, v níž jsou přípustné nejrozmanitější odstíny a kterou lze namíchat tím snáze, čím víc se jednotlivým součástem v proudu debaty ohladí ostré hrany určitosti jako oblázkům v potoce. Aby se ze socialismu udělala věda, musel být nejprve postaven na reálnou půdu.

2 Dialektika

Mezitím vznikla, vedle francouzské filosofie 18. století a po ní, novější německá filosofie, která vyvrcholila v Hegelovi. Její největší zásluhou bylo, že se vrátila k dialektice jako k nejvyšší formě myšlení. Staří „řeční filosofové byli všichni rození, samorostlí dialektikové a nejuniverzálnější hlava mezi nimi, Aristoteles, prozkoumal už také nejpodstatnější formy dialektického myšlení. Naproti tomu novější filosofie, ačkoli i v ní byli skvělí představitelé dialektiky (například Descartes a Spinoza), zabředala zejména pod anglickým vlivem stále víc do takzvaného metafyzického způsobu myšlení, který skoro výhradně ovládl i Francouze 18. století, alespoň v jejich speciálně filosofických pracích. Mimo oblast vlastní filosofie dovedli rovněž vytvořit mistrovská díla dialektiky; připomínáme jen Diderotova „Rameauova synovce“ a Rousseauovo „Pojednání o původu nerovnosti mezi lidmi“. – Uvedeme tu stručně podstatné rysy obou metod myšlení.

Podrobíme-li přírodu nebo lidské dějiny nebo svou duševní činnost myslivému pozorování, naskytne se nám zprvu obraz nekonečné spleti souvislostí a vzájemných účinků, v níž nic nezůstává tím, čím bylo, tam, kde bylo, a takové, jaké bylo, ale v níž se všechno pohybuje, mění, vzniká a zaniká. Vidíme tedy zprvu celkový obraz, v němž jednotlivosti ještě zůstávají víceméně v pozadí, všímáme si víc pohybu, přechodů, souvislostí než toho, co se pohybuje, přechází a souvisí. Tento prvotní, naivní, ale věcně správný názor o světě je názor staré řecké filozofie a poprvé jej jasně vyslovil Herakleitos: Všechno je, a také není, neboť všechno teče, ustavičně se mění, ustavičně vzniká a zaniká¹⁹. Tento názor sice správně postihuje obecný charakter celkového obrazu jevů, ale přesto nestačí vysvětlit jednotlivosti, z nichž se tento celkový obraz skládá; a dokud je neznáme, nemáme jasno ani o celkovém obrazu. Abychom tyto jednotlivosti poznali, musíme je vyjmout z jejich přírodní nebo historické souvislosti a zkoumat je každou zvlášť, jejich kvality, jejich zvláštní příčiny a účinky atd. To je především úkol přírodních věd a historického bádání; tyto oblasti zkoumání zaujímaly z pochopitelných důvodů u Řeků klasické doby, kteří pro ně museli především nejprve pracně shromažďovat materiál, jenom podřadné místo. Teprve když byla přírodní a historická látka do jisté míry nashromážděna, mohlo se přistoupit ke kritickému třídění, srovnávání, respektive k dělení do tříd, řádů a druhů. Proto počátky exaktního zkoumání přírody rozvíjeli dále teprve Řekové alexandrijského období²⁰ a později, ve středověku, Arabové; skutečná přírodní věda se však datuje teprve od druhé poloviny 15. století a od té doby dělala stále rychlejší pokroky.

¹⁹ *Herakleitos* – řecký filozof, materialista, který žil v 6. až 5. století před naším letopočtem, jeden z tvůrců dialektiky.

²⁰ *Alexandrijské období* – nazvané podle egyptského přístavního města Alexandrie, které bylo střediskem hospodářského i duchovního života v období přibližně od začátku 4. století před n. l. až do r. 640 n. l., kdy Egypt ovládli Arabové. V alexandrijském období nastal rozvoj přírodních věd, matematiky, mechaniky, astronomie, zeměpisu, fyziky, anatomie aj.

Základní podmínkou obrovských pokroků, kterých se v poznání přírody dosáhlo za posledních čtyřech sta let, bylo rozložení přírody na její jednotlivé části, rozřídění různých přírodních procesů a předmětů do určitých tříd, zkoumání nitra organických těl podle jejich rozmanitých anatomických forem. Ale tím jsme si také navykli chápat přírodní věci a procesy izolovaně, mimo velkou celkovou souvislost; tedy ne v jejich pohybu, nýbrž v jejich nehybnosti; ne jako něco v podstatě proměnného, nýbrž zcela stálého; ne v jejich životě, nýbrž v jejich smrti. A tím, že se tento způsob nazírání přenesl z přírodních věd do filozofie, jak to udělali Bacon a Locke²¹, vznikla specifická omezenost posledních století, metafyzický způsob myšlení.

Pro metafyzika jsou věci a jejich myšlenkové odrazy, pojmy, izolované, pevné, strnulé, jednou provždy dané předměty zkoumání, které je třeba posuzovat jeden po druhém a bez druhého. Metafyzik myslí v samých přímých protikladech; jeho řeč je ano, ano, ne, ne, a co nad to jest, to jest od zlého²². Pro něj věc buď existuje, nebo neexistuje: právě tak nemůže být věc sama sebou a zároveň něčím jiným. Kladné a záporné se navzájem naprosto vylučují; stejně strnulý protiklad je i mezi příčinou a účinkem. Tento způsob myšlení nám na první pohled připadá velice samozřejmý, protože tak uvažuje takzvaný zdravý lidský rozum. Jenže zdravý lidský rozum je úctyhodný chlapík v domáckém prostředí, ale jakmile se pustí do širého světa bádání, zakouší prapodivná dobrodružství; a metafyzický způsob nazírání je sice v širokých oblastech, jejichž rozsah je dán povahou předmětu, oprávněný a dokonce i nutný, ale přesto dříve nebo později narazí vždycky na hranici, za kterou je už jednostranný, omezený, abstraktní a zaplétá se do neřešitelných rozporů, protože pro jednotlivé věci zapomíná na jejich souvislost, pro jejich bytí na jejich vznikání a zanikání, pro jejich klid na jejich pohyb, protože pro samé stromy nevidí les. Běžně například víme a můžeme s jistotou říci, zda nějaký živočich existuje nebo ne; ale při bližším zkoumání zjistíme, že je to leckdy krajně spleťtá věc, jak to velmi dobře vědí právníci, kteří se marně plahočili, aby objevili nějakou racionální hranici, za kterou je usmrcení dítěte v matčině těle vražda; a stejně nemožné je stanovit okamžik smrti, neboť fyziologie dokazuje, že smrt není událost, k níž dochází náraz, okamžitě, nýbrž velice zdlouhavý proces. Zrovna tak každá organická bytost je v každém okamžiku táž a zároveň není táž; v každém okamžiku zpracovává látky přijaté zvenčí a jiné zase vylučuje, v každém okamžiku odumírají buňky jejího těla a tvoří se nové; pokaždé za delší nebo kratší dobu se látka tohoto těla úplně obnovuje, je nahrazena jinými atomy látky, takže každá organická bytost je stále táž a přece jiná. Při zevrubnějším pozorování také zjišťujeme, že oba póly protikladu, kladný a záporný, jsou navzájem právě tak neodlučitelné, jako jsou protichůdné, a že se přes *všechnu* protikladnost navzájem prolínají; právě tak příčina a účinek jsou představy, které mají jako takové platnost jenom při aplikaci na jednotlivý případ, ale jakmile posuzujeme jednotlivý případ v jeho všeobecné souvislosti s celkem

²¹ Francis Bacon a John Locke, angličtí filozofové v 16. a 17. století. Viz. o nich v úvodu k anglickému vydání na str. 76–78 této knihy.

²² Citát z Bible, z evangelia sv. Matouše.

světa, splývají vjedno, rozplývají se v nazírání celosvětového vzájemného působení, kde si příčiny a účinky ustavičně vyměňují místo a to, co je nyní nebo zde účinkem, stává se jinde nebo jindy příčinou a naopak.

Všechny tyto procesy a metody myšlení přesahují rámec metafyzického myšlení. Naproti tomu pro dialektiku, která chápe věci a jejich pojmové odrazy především v jejich souvislosti, v jejich sřetězení, v jejich pohybu, v jejich vzníkání a zanikání, jsou procesy, jaké jsme uvedli výše, právě potvrzením její vlastní metody. Příroda je zkušebním kamenem dialektiky, a moderní přírodní vědě musíme přiznat, že pro tuto zkoušku snesla velice bohatý materiál, kterého dennodenně přibývá, a tím dokázala, že v přírodě se děje všechno koneckonců dialekticky, a ne metafyzicky, že příroda se nepohybuje ve věčné jednotvárnosti ustavičně opakovaného kruhu, nýbrž že prodělává skutečné dějiny. Zde je třeba jmenovat na prvním místě Darwina, který zasadil metafyzickému chápání přírody nejmocnější úder svým důkazem, že celá dnešní organická příroda, rostliny i živočichové, a tedy také člověk, jsou produktem vývojového procesu, který pokračoval po milióny let. Ale prozatím se přírodovědci, kteří se naučili myslet dialekticky, dají spočítat na prstech, a tento konflikt mezi dosaženými objevy a tradičním způsobem myšlení vysvětluje bezmezný zmatek, který dnes vládne v teoretické přírodní vědě a nad nímž si zoufají učitelé i žáci, autoři i čtenáři.

Podat exaktně celek světa, jeho vývoj a vývoj lidstva, exaktně vyložit, jak se tento vývoj zrcadlí v lidských hlavách, je tedy možné jedině dialekticky s ustavičným zřetelem k všeobecnému vzájemnému působení vzníkání a zanikání, progresivních a regresivních změn. A v tomto smyslu také ihned – vystoupila novější německá filosofie. Kant zahájil svou dráhu tím, že stabilní Newtonovu sluneční soustavu, která měla po onom pověstném prvním nárazu trvat věčně, proměnil v dějinný proces: ve vznik Slunce a všech planet z rotující mlhoviny. Přitom už vyvodil závěr, že tímto vznikem je nutně dán i budoucí zánik sluneční soustavy. O půlstoletí později zdůvodnil Laplace jeho názor matematicky a za další půlstoletí prokázal spektroskop, že ve vesmíru existují takové žhavé plynovité masy v různých stupních zhuštění.

Tuto novější německou filosofii dovršil Hegelův systém²³, v němž Hegel – a to je jeho velká zásluha – poprvé vyložil celý přírodní, dějinný a duchovní svět jako proces, tj. v ustavičném pohybu, změně, přerodu a vývoji, a pokusil se prokázat v tomto pohybu a vývoji vnitřní souvislost. Z tohoto hlediska se už dějiny lidstva nejevily jako chaotická změť nesmyslných násilností, které si před soudnou stolicí nyní už dozrálého rozumu filosofů zasluhují jedna jako druhá zavržení a na které je nejlépe co nejrychleji zapomenout, nýbrž jako vývojový proces samého lidstva; myšlení teď připadl úkol

²³ *Hegelův systém* – tím se myslí filozofický systém jednoho z největších německých filozofů, představitele objektivního idealismu G. W. F. Hegela, který vyložil ve svých hlavních dílech „Phänomenologie des Geistes“ z roku 1807, „Wissenschaft der Logik“ z roku 1812 a „Enzy-klopädie der philosophischen Wissenschaften“ z roku 1817.

sledovat tu pozvolnou posloupnost vývojového procesu po všech jeho bludných cestách a prokázat přes všechny zdánlivé nahodilosti jeho vnitřní zákonitost.

Nezáleží tu na tom, že Hegelův systém nevyřešil úkol, který si vytkl. Jeho epochální zásluhou bylo, že jej vytyčil. Je to totiž úkol, který nikdy nedokáže vyřešit jednotlivec. Ačkoli byl Hegel – vedle Saint-Simona – nejuniverzálnější hlava své doby, přece byl v zajetí jednak nutně omezeného rozsahu svých vlastních znalostí a jednak znalostí a názorů své doby, svým rozsahem i hloubkou rovněž omezených. K tomu pak přistupovala ještě třetí okolnost. Hegel byl idealista, tj. myšlenky své hlavy nepokládal za více nebo méně abstraktní odrazy skutečných věcí a procesů, nýbrž naopak pokládal věci a jejich vývoj jenom za uskutečněné odrazy „ideje“, existující nějak už před světem. Tím bylo všechno postaveno vzhůru nohama a skutečná souvislost světa byla převrácena úplně naruby. Hegel tedy sice správně a geniálně pochopil některé dílčí souvislosti, ale z důvodů, které jsem uvedl, muselo přesto i v jednotlivostech leccos dopadnout zpříštipkovaně, strojeně, vykonstruované, zkrátka zmateně. Hegelův systém jako takový byl kolosální nedochůdče – ale také poslední svého druhu. Byl totiž ještě stížen nevyléčitelným vnitřním rozporem: na jedné straně byl jeho základním předpokladem historický názor, podle něhož jsou dějiny lidstva vývojový proces, který svou povahou nemůže být intelektuálně dovršen objevením takzvané absolutní pravdy; na druhé straně však tvrdí, že je sumou právě této absolutní pravdy. Všeobsáhlý, jednou provždy dovršený systém poznání přírody a dějin odporuje základním zákonům dialektického myšlení; to však naprosto nevylučuje, naopak v sobě zahrnuje, že soustavné poznání veškerého vnějšího světa může od pokolení k pokolení dělat obrovské pokroky.

Poznání naprosté pochybenosti dosavadního německého idealismu vedlo nutně k materialismu, ale podotýkám, ne pouze k metafyzickému, výhradně mechanickému materialismu 18. století. Na rozdíl od naivně revolučního, prostého odmítnutí veškerých dosavadních dějin vidí moderní materialismus v dějinách vývojový proces lidstva a bere si za úkol odhalit zákony jeho pohybu. Jak Francouzi 18. století, tak Hegel si představovali přírodu jako stále stejný, v úzkých koloběžích se pohybující celek, s věčnými nebeskými tělesy, jak to učil Newton, a s neměnnými druhy organických bytostí, jak to učil Linné²⁴, kdežto moderní materialismus shrnuje poslední pokroky přírodní vědy, podle nichž má i příroda své dějiny v čase, nebeská tělesa i různé druhy organismů, které se na nich za příznivých okolností vyskytují, vznikají a zanikají, a koloběhy, pokud je lze vůbec připustit, nabývají neskonalé velkolepějších rozměrů. V obou případech je tento materialismus podstatně dialektický a nepotřebuje

²⁴ Linné – Carl Linné, švédský přírodovědec, lékař a botanik v 18. století, zakladatel vědecké botanické i zoologické systematiky. Roku 1735, ve svých 28 letech, vydal své dílo „Systema Naturae“, které vyšlo postupně ve 40 vydáních. Vydání z roku 1758 se stalo základem živočišné nomenklatury, v níž zařadil i člověka – homo sapiens – do nejvyšší třídy živočichů, mezi opice a poloopice. Jeho hlavní dílo je „Species plantarum“, v němž popsal 7300 druhů rostlin; všechny druhy rostlin popsal dvojím jménem, rodovým a druhovým, a tím vytvořil binární názvosloví, které se udrželo v botanické i zoologické systematice dodnes.

už filosofii, která by stála nad ostatními vědami. Jakmile se od každé jednotlivé vědy začne požadovat, aby si ujasnila své postavení v celkové souvislosti věcí a poznatků o věcech, je už jakákoli zvláštní věda o celkové souvislosti zbytečná. Z veškeré dosavadní filosofie si pak zachovává samostatnost už jen nauka o myšlení a jeho zákonech – formální logika a dialektika. Všechno ostatní přechází do pozitivní vědy o přírodě a dějinách.

Ale zatímco převrat v názoru na přírodu se mohl uskutečnit jenom natolik, nakolik výzkum poskytoval příslušnou látku pozitivních poznatků, uplatnily se už mnohem dříve historické fakty, které vedly k rozhodujícímu obratu v pojetí dějin. Roku 1831 došlo v Lyonu k prvnímu povstání dělníků; v letech 1838 až 1842 vyvrcholilo první národní dělnické hnutí, hnutí anglických chartistů. Třídní boj mezi proletariátem a buržoazií se dostával do popředí dějin nejpokročilejších zemí Evropy, a to tou měrou, jak se tam vyvíjely jednak velký průmysl, jednak nově dobyté politické panství buržoazie. Fakty stále průkazněji usvědčovaly ze lži poučky buržoazní ekonomie o totožnosti zájmů kapitálu a práce, o všeobecné harmonii a o všeobecném blahobytu lidu jako důsledku svobodné konkurence. Všechny tyto fakty nebylo už možné odmítat právě tak jako francouzský a anglický socialismus, který byl jejich teoretickým, byť krajně nedokonalým výrazem. Ale staré idealistické pojetí dějin, které nebylo ještě vytlačeno, nevědělo nic o třídních bojích spočívajících na materiálních zájmech, vůbec nic o materiálních zájmech; výroba i všechny ekonomické vztahy se tu vyskytovaly jen tak mimochodem, jako podřadné prvky „kulturních dějin“.

Nové fakty si vynutily, aby celé dosavadní dějiny byly podrobeny novému zkoumání, a tu se ukázalo, že veškeré dosavadní dějiny, s výjimkou prvotního stavu, byly dějinami třídních bojů, že tyto navzájem proti sobě bojující třídy společnosti jsou pokaždé produktem výrobních a směnných vztahů, zkrátka *ekonomických* vztahů své epochy; že tedy ekonomická struktura společnosti tvoří pokaždé reálnou základnu, z níž je nutno koneckonců vysvětlovat veškerou nadstavbu právních a politických institucí, i náboženských, filosofických a ostatních představ kteréhokoli období dějin. Hegel zbavil pojetí dějin metafyziky, učinil je dialektickým – ale jeho pojetí dějin bylo podstatně idealistické. Teď byl idealismus donucen vyklidit i své poslední útočiště, pojetí dějin, tím bylo dáno materialistické pojetí dějin a nalezena cesta, jak vysvětlit vědomí lidí z jejich bytí, místo aby se jako dosud vysvětlovalo jejich bytí z jejich vědomí.

V důsledku toho se socialismus teď už nejevil jako nahodilý objev té či oné geniální hlavy, nýbrž jako nutný produkt boje mezi dvěma historicky vzniklými třídami, proletariátem a buržoazií. Jeho úkolem už nebylo zkonstruovat co nejdokonalejší systém společnosti, nýbrž zkoumat historický ekonomický proces, z něhož tyto třídy a jejich protichůdnost nutně vzešly, a v ekonomické situaci tím vytvořené odhalit prostředky k řešení konfliktu. S tímto materialistickým pojetím byl však dosavadní socialismus právě tak neslučitelný, jako bylo pojetí přírody ve francouzském materialismu neslučitelné s dialektikou a se současnou přírodovědou. Dosavadní socialismus sice kritizoval existující kapitalistický výrobní způsob a jeho důsledky, ale

nedovedl jej vysvětlit, a tedy ani se s ním vypořádat; mohl jej prostě jen odmítat jako špatný. Čím horlivěji se bouřil proti vykořisťování dělnické třídy, jež bylo od tohoto výrobního způsobu neodlučitelé, tím méně byl s to jasně ukázat, v čem toto vykořisťování záleží a jak vzniká. Šlo však o to, vyložit jednak kapitalistický výrobní způsob v jeho dějinné souvislosti a v jeho nutnosti pro určité období dějin, vyložit tedy i nutnost jeho zániku, ale jednak také odhalit jeho vnitřní povahu, která byla stále ještě skrytá. To se stalo objevením *nadhodnoty*. Bylo dokázáno, že přivlastňování nezaplacené práce je základní formou kapitalistického výrobního způsobu a z něho plynoucího vykořisťování dělníka; že i když kapitalista kupuje pracovní sílu svého dělníka za plnou hodnotu, kterou má jako zboží na trhu zboží, vytěží z ní větší hodnotu, než jakou za ni zaplatil; a že tato nadhodnota tvoří koneckonců sumu hodnot, z níž se v rukou majetných tříd hromadí neustále rostoucí masa kapitálu. Průběh jak kapitalistické výroby, tak výroby kapitálu byl vysvětlen.

Za oba tyto velké objevy – za materialistické pojetí dějin a za odhalení tajemství kapitalistické výroby s pomocí nadhodnoty – vděčíme *Marxovi*. Díky jim se socialismus stal vědou, a nyní jde především o to, dále ji propracovat ve všech podrobnostech a souvislostech.

3 Historický materialismus

Materialistický názor na dějiny vychází z teze, že výroba a vedle výroby směna jejích produktů je základnou každého společenského řádu; že v každé společnosti, která vystupuje v dějinách, se rozdělování výrobků a s nimi sociální členění na třídy nebo stavy řídí podle toho, co a jak se vyrábí a jak se vyrobené směňuje. Podle toho nemáme poslední příčiny všech společenských změn a politických převratů hledat v hlavách lidí, v tom, že stále lépe chápou věčnou pravdu a spravedlnost, nýbrž ve změnách způsobu výroby a směny; nemáme je hledat *ve filosofii*, nýbrž v *ekonomii* příslušné epochy. Procitající pochopení, že stávající společenská zřízení jsou nerozumná a nespravedlivá, že v tlach rozum, dobro v zlo se mění²⁵, je jen příznakem toho, že v metodách výroby a formách směny proběhly ve větší tichosti změny, s nimiž už neladí společenský řád střížený na dřívější ekonomické podmínky. Tím je zároveň řečeno, že prostředky k odstranění objevených zlořádů musí být rovněž už obsaženy – více nebo méně rozvinuté – ve změněných výrobních vztazích samých. Tyto prostředky se ale nedají *vymyslet* z hlavy, je nutno je s pomocí hlavy *odhalit* v daných materiálních skutečnostech výroby.

A jak to potom je s moderním socialismem?

Nynější společenský řád – to se už celkem všeobecně připouští – vytvořila dnešní vládnoucí třída, buržoazie. Výrobní způsob vlastní buržoazii, který je od Marxových dob označován jako kapitalistický výrobní způsob, nebyl slučitelný s místními a stavovskými výsadami ani se vzájemnými osobními svazky feudálního řádu; buržoazie rozbila feudální řád a vytvořila na jeho troskách buržoazní společenské zřízení, říší svobodné konkurence, svobody pohybu, rovnoprávnosti majitelů zboží a jak se všechny ty buržoazní skvosty jmenují. Kapitalistický výrobní způsob se teď mohl volně rozvíjet. Výrobní síly vytvořené pod vedením buržoazie se od doby, kdy pára a nové stroje přeměnily starou manufakturu ve velký průmysl, vyvíjely s dosud neslýchanou rychlostí a v dosud neslýchané míře. Ale jako se svého času dostala manufaktura a řemeslo, které se pod jejím vlivem dále rozvinulo, do konfliktu s feudálními pouty cechů, tak se velký průmysl na vyšším stupni svého vývoje dostává do konfliktu s mezemi, do nichž jej vtěsnil kapitalistický výrobní způsob. Nové výrobní síly přerostly už buržoazní formě jejich využití přes hlavu; a tento konflikt mezi výrobními silami a výrobním způsobem nevznikl v hlavách lidí, jako třeba konflikt lidského dědičného hříchu s boží spravedlností, nýbrž existuje ve faktech, objektivně, mimo nás, nezávisle na chtění nebo konání dokonce i těch lidí, kteří jej přivodili. Moderní socialismus není nic jiného než myšlenkový reflex tohoto faktického konfliktu, jeho ideové zrcadlení v hlavách především té třídy, která jím přímo trpí, dělnické třídy.

V čem však spočívá tento konflikt?

²⁵ Mefistův výrok z Goethova „Fausta“, díl I, 4. scéna.

Před kapitalistickou výrobou, tedy ve středověku, existovala všeobecně malovýroba založená na tom, že pracující měli své výrobní prostředky v soukromém vlastnictví: zemědělství malých, svobodných nebo poddaných rolníků, řemeslo ve městech. Pracovní prostředky – půda, zemědělské nářadí, dílna, řemeslnické nástroje – byly pracovní prostředky jednotlivce, určené jen k individuálnímu použití, byly tedy nutně drobné, trpasličí, omezené. Ale právě proto patřily také zpravidla výrobcům samému. Koncentrovat tyto rozptýlené, omezené výrobní prostředky, rozšířit je, přeměnit je v mocné páky dnešní výroby, to právě bylo historickou úlohou kapitalistického výrobního způsobu a jeho nositelky, buržoazie. Jak to buržoazie, počínaje 15. stoletím, historicky uskutečnila na třech stupních: prosté kooperace, manufaktury a velkého průmyslu, vylíčil obsírně Marx ve čtvrtém oddílu „Kapitálu“²⁶. Ale buržoazie, jak je tam rovněž dokázáno, nemohla přeměnit tyto omezené výrobní prostředky v mohutné výrobní síly, aniž je přeměnila z výrobních prostředků jednotlivcových ve výrobní prostředky *společenské*, jichž mohou používat jen *lidé jako celek*. Na místo kolovratu, ručního tkalcovského stavu, kovářského kladiva nastoupil spřádací stroj, mechanický tkalcovský stav, parní buchar; na místo jednotlivé dílny továrna vyžadující součinnost stovek a tisíců lidí. A jako se změnily výrobní prostředky, změnila se i sama výroba z řady individuálních výkonů v řadu společenských aktů a výrobky jednotlivců se změnily ve společenské výrobky. Příze, tkanina, kovové zboží, které teď přicházely z továren, byly společným výrobkem mnoha dělníků, musely po řadě projít jejich rukama, než byly dohotoveny. Žádný jednatel o nich nemohl říci: To jsem udělal *já*, to je *můj* výrobek.

Kde je však základní formou výroby přirozeně, neplánovitě pozvolna vzniklá dělba práce uvnitř společnosti, tam vtiskuje výrobkům formu *zboží*, jejichž vzájemná směna, koupě a prodej umožňuje jednotlivým výrobcům, aby uspokojovali své rozmanité potřeby. A tak tomu bylo ve středověku. Rolník například prodával zemědělské výrobky řemeslníkovi a nakupoval u něho řemeslné výrobky. Do této společnosti individuálních výrobců, výrobců zboží, se teď vklínil nový výrobní způsob. Mezi přirozeně vzniklou, *neplánovitou* dělbu práce, která vládla v celé společnosti, vsunul *plánovitou* dělbu práce, jak byla organizována v jednotlivé továrně; vedle výroby *individuální* se objevila výroba *společenská*... Výrobky obou se prodávaly na téměř trhu, tedy za ceny přinejmenším přibližně stejné. Ale plánovitá organizace byla silnější než přirozeně vzniklá dělba práce; továrny pracující společensky pořizovaly své výrobky laciněji než izolovaní malovýrobci. Individuální výroba podléhala v jednom oboru za druhým, společenská výroba revolucionovala celý starý výrobní způsob. Ale tento její revoluční charakter byl rozpoznán tak málo, že byla naopak zaváděna jako prostředek k zvelebení a povznesení zboží výroby. Vznikla tak, že přímo navazovala na určité, už fungující páky zboží výroby a směny zboží: na obchodní kapitál, řemeslo,

²⁶ Viz Karel Marx, „Kapitál“, díl I, oddíl IV, Výroba relativní nadhodnoty, čes. vyd. 1953, str. 337-536.

námezdní práci. A protože sama vystupovala jako nová forma zbožní výroby, zůstaly i pro ni v plné platnosti formy přivlastňování typické pro zbožní výrobu.

Ve zbožní výrobě, jak se vyvinula ve středověku, nemohla vůbec vzniknout otázka, komu má patřit výrobek práce. Jednotlivý výrobce jej zpravidla zhotovil ze suroviny, která mu patřila a kterou si často sám vyrobil, vlastními pracovními prostředky a prací vlastními rukou nebo své rodiny. Vůbec si jej nepotřeboval teprve přivlastňovat, patřil mu úplně samozřejmě. Vlastnictví výrobku bylo tedy založeno *na vlastní práci*. Dokonce i tam, kde se užívalo cizí pomoci, byla tato pomoc zpravidla vedlejší a často se za ni kromě mzdy poskytovala i jiná odměna: cechovní učeň a tovaryš nepracovali ani tak pro stravu a mzdu jako spíše proto, aby se vyučili řemeslu a stali se sami mistry. Potom nastala koncentrace výrobních prostředků ve velkých dílnách a manufakturách, jejich přeměna ve skutečně společenské výrobní prostředky. Ale se společenskými výrobními prostředky a výrobky se zacházelo tak, jako by to byly stejně jako dříve výrobní prostředky a výrobky jednotlivců. Jestliže si dosud majitel pracovních prostředků přivlastňoval výrobek, protože to byl zpravidla jeho vlastní výrobek a cizí pomocná práce byla výjimkou, přivlastňoval si teď majitel pracovních prostředků výrobek nadále, ačkoli už to nebyl *jeho* výrobek, nýbrž výhradně výrobek *cizí práce*. A tak si nyní společensky vyrobené výrobky nepřivlastňovali ti, kdo opravdu uváděli do pohybu výrobní prostředky a kdo výrobky opravdu vyrobili, nýbrž *kapitalista*. Výrobní prostředky a výroba se staly podstatně společenskými. Jsou však podřízeny formě přivlastňování, která předpokládá individuální soukromou výrobu, při níž je každý majitelem svého vlastního výrobku a přináší jej na trh. Této formě přivlastňování je podřízen výrobní způsob, ačkoli ruší její předpoklad²⁷. V tomto rozporu, který propůjčuje novému výrobnímu způsobu jeho kapitalistický charakter, *je už v zárodku obsažena celá kolize přítomnosti*. Čím víc nový výrobní způsob ovládal všechna rozhodující odvětví výroby a všechny ekonomicky rozhodující země a tím vytlačoval individuální výrobu, až z ní zůstaly jen bezvýznamné zbytky, *tím víc musela bít do očí neslučitelnost společenské výroby a kapitalistického přivlastňování*.

První kapitalisté našli, jak jsme uvedli, formu námezdní práce už hotovou. Ale námezdní práci jen jako výjimku, jako vedlejší zaměstnání, jako výpomoc, jako něco přechodného. Zemědělec, který chodil občas nádeničit, měl několik jiter vlastní půdy, na nichž se mohl přinejhorším uživit. Cechovní řády pečovaly o to, aby se dnešní tovaryš stal zítra mistrem. To všechno se změnilo, jakmile se výrobní prostředky změnily ve výrobní prostředky společenské a soustředily se v rukou kapitalistů. Výrobní prostředky i výrobky malého individuálního výrobce ztrácely stále víc na ceně;

²⁷ Není tu třeba podrobně vysvětlovat, že i když *forma* přivlastňování zůstává táž, je *charakter* přivlastňování revolucionován procesem, který jsme vylíčili výše, neméně než výroba. Zda si přivlastňují svůj vlastní výrobek, nebo výrobek jiných, to jsou samozřejmě dva velmi rozdílné druhy přivlastňování. Mimochodem: námezdní práce, v níž je už v zárodku obsažen celý kapitalistický výrobní způsob, je velmi stará; porůznu a rozptýleně doprovázela po celá staletí otroctví. Ale v kapitalistický výrobní způsob se tento zárodek mohl vyvinout až tehdy, když se pro to vytvořily dějinné předpoklady. (*Engelsova poznámka.*)

nezbylo mu nakonec nic jiného než jít pracovat za mzdu ke kapitalistovi. Námezdní práce, dříve výjimka a výpomoc, se stala pravidlem a základní formou celé výroby; dříve byla vedlejším zaměstnáním, teď se stala dělníkovou výhradní činností. Občasný námezdní dělník se změnil v námezdního dělníka doživotního. Množství doživotních námezdních dělníků se k tomu ještě obrovsky zvětšilo tím, že se současně zhroutil feudální řád, že byly rozpuštěny družiny feudálních pánů a rolníci vyháněni ze svých usedlostí atd. Dověřila se rozluka mezi výrobními prostředky koncentrovanými v rukou kapitalistů na jedné straně a mezi výrobcí, kterým nezbylo nic jiného než jejich pracovní síla, na druhé straně. *Rozpor mezi společenskou výrobou a kapitalistickým přivlastňováním se vyjevuje jako protiklad mezi proletariátem a buržoazií.*

Viděli jsme, že se kapitalistický výrobní způsob vklíní do společnosti výrobců zboží, individuálních výrobců, jejichž společenské spojení bylo zprostředkováno směnou jejich výrobků. Ale každá společnost založená na zbožní výrobě má tu zvláštnost, že v ní výrobci ztratili vládu nad svými vlastními společenskými vztahy. Každý vyrábí se svými nahodilými výrobními prostředky pro sebe a pro svou zvláštní potřebu směny. Nikdo neví, kolik toho druhu zboží, který vyrábí, přichází na trh, kolik je ho vůbec zapotřebí, nikdo neví, zda po jeho individuálním výrobku je skutečně poptávka, zda se mu uhradí náklady nebo zda bude vůbec moci prodat. Ve společenské výrobě panuje anarchie. Ale zbožní výroba, jako každá jiná forma výroby, má své vlastní, inherentní, od ní neoddelitelné zákony; a tyto zákony se prosazují navzdory anarchii, v ní a s její pomocí. Vycházejí najevo v jediné nadále trvající formě společenského spojení, ve směně, a uplatňují se vůči jednotlivým výrobcům jako donucovací zákony konkurence. Jsou tedy zpočátku neznámé i těmto výrobcům samým a ti je musí teprve postupně odhalovat dlouhou zkušeností. Prosazují se tedy bez výrobců a proti výrobcům jako slepě působící přírodní zákony jejich formy výroby. Výrobek ovládá výrobce.

Ve středověké společnosti, zejména v prvních staletích, byla výroba zaměřena v podstatě na vlastní spotřebu. Uspokojovala převážně jen potřeby výrobce a jeho rodiny. Tam, kde existovaly, jako na venkově, vztahy osobní závislosti, přispívala také k uspokojování potřeb feudálního pána. Nebyla tu tedy žádná směna, výrobky proto také nenabývaly charakteru zboží. Rolníková rodina vyráběla skoro všechno, co potřebovala, náradí a oděv, stejně jako potraviny. Teprve když už dospěla tak daleko, že vyráběla přebytek nad svou vlastní potřebu a nad naturální dávky, jimiž byla povinována feudálnímu pánovi, teprve pak vyráběla také zboží; tento přebytek, vržený do společenské směny, nabízený na prodej, se stával zbožím. Městští řemeslníci museli ovšem vyrábět pro směnu hned od začátku. Ale i oni si obstarávali většinu předmětů své vlastní potřeby sami; měli zahrady a políčka; vyháněli svůj dobytek do obecního lesa, který jim kromě toho poskytoval užitkové dřevo i palivo, ženy předly len, vlnu atd. Výroba pro směnu, zbožní výroba, teprve vznikala. Odtud i omezená směna,

omezený trh, stabilní způsob výroby, lokální uzavřenost navenek a lokální sjednocení dovnitř; marka²⁸ na venkově²⁹, cech ve městě.

Ale s rozšířením zboží výroby a zejména s nástupem kapitalistického výrobního způsobu začaly také zřejměji a mocněji působit dosud dřímající zákony zboží výroby. Staré svazky se uvolnily, staré přehradly byly prolomeny, výrobci se stále víc měnili v nezávislé, izolované výrobce zboží. Anarchie společenské výroby vycházela najevo a stále víc se vyhrcovala. Ale hlavní nástroj, jímž kapitalistický výrobní způsob stupňoval tuto anarchii ve společenské výrobě, byl pravým opakem anarchie: vzrůstající organizace výroby jako společenské výroby v každém jednotlivém výrobním podniku. Touto pákou skoncoval se starou pokojnou stabilitou. Kde byla zavedena v některém průmyslovém odvětví, nestrpěla vedle sebe žádnou starší výrobní metodu. Kde se zmocnila řemesla, tam zničila staré řemeslo. Pracoviště se stalo bojištěm. Velké zeměpisné objevy a kolonizace, která po nich následovala, zmnohonásobily odbytiště a urychlily přeměnu řemesla v manufakturu. Vypukl nejen boj mezi jednotlivými místními výrobci; místní boje se rozrůstaly v boje národní, v obchodní války 17. a 18. století³⁰. S velkým průmyslem a vytvořením světového trhu se tento boj stal nakonec všeobecným a zároveň nabyl neslýchané prudkosti. V boji o existenci mezi jednotlivými kapitalisty i mezi celými průmysly a celými zeměmi rozhoduje to, nakolik příznivé jsou jejich přírodní nebo vytvořené výrobní podmínky. Poražený je bez milosti odstraněn. Je to darwinovský boj o individuální existenci, přenesený s umocněnou zběsilostí z přírody do společnosti. Přirozený postoj zvířete se jeví jako vrchol lidského vývoje. Rozpor mezi společenskou výrobou a kapitalistickým přivlastňováním se tu pak jeví jako *protiklad mezi organizací výroby v jednotlivé továrně a mezi anarchií výroby v celé společnosti*.

Kapitalistický výrobní způsob se pohybuje v obou těchto jevových formách rozporu, který je mu v důsledku jeho původu imanentní, opisuje bezvýhodně onen „bludný kruh“, který v něm objevil už Fourier. Fourier ovšem ve své době ještě nemohl vidět, že tento kruh se postupně zužuje, že tento pohyb je spíše spirála a musí dospět ke svému konci, stejně jako pohyb planet, srážkou se středem. Právě hybná síla společenské anarchie výroby mění velkou většinu lidí stále víc v proletáře, a právě proletářské masy nakonec s anarchií výroby skončují. Hybná síla sociální anarchie

²⁸ Viz Engelsova předmluva k anglickému vydání z roku 1892

²⁹ *Marka*, markovní společenství – forma společného vlastnictví a společného obdělávání půdy u starých Germánů; udržovala se na některých místech v Německu až do 19. století. Obdobný typ společného vlastnictví půdy u jižních Slovanů se nazýval zadruga, v Rusku občina, v naší zemi obec. O marce napsal Engels dodatek k německému vydání „Vývoje socialismu od utopie k vědě“. Viz o tom v předmluvě k tomuto svazku na str. 13–14. český překlad Engelsovy stati „Marka“ viz Marx - Engels, Spisy, sv. 19, čes. vyd. 1966, str. 349–366.

³⁰ *Obchodní války 17. a 18. století* – války o ovládnutí koloniálních trhů, zejména Indie a Ameriky. Bojovaly o ně Anglie s Holandskem a s Francií. Anglie zvítězila a koncem 18. století soustředila ve svých rukou téměř všechny světový obchod.

výroby mění nekonečnou zdokonalitelnost strojů ve velkém průmyslu v kategorický příkaz pro každého jednotlivého průmyslového kapitalistu, aby pod trestem zániku stále zdokonaloval své stroje. Ale zdokonalovat stroje znamená učinit lidskou práci přebytečnou. Jestliže zavádění a rozmnožování strojů znamená vytlačování miliónů ručních dělníků malým počtem strojních dělníků, pak zlepšování strojů znamená vytlačování stále většího množství strojních dělníků samých a koneckonců vytvoření jistého počtu pohotových námezdních dělníků, převyšujícího průměrný počet, který kapitál potřebuje zaměstnat, vytvoření úplné průmyslové rezervní armády, jak jsem ji nazval už roku 1845³¹, která je k dispozici pro dobu, kdy průmysl pracuje plnou parou, a je vyhozena na dlažbu, jakmile nastane nevyhnutelný krach, která je vždycky olověným závažím na nohou dělnické třídy v jejím existenčním boji s kapitálem, regulátorem udržujícím mzdy na tak nízké úrovni, jak to odpovídá potřebám kapitálu. Tak dochází k tomu, že stroje, abychom to řekli Marxovými slovy, se stávají nejmocnějším bojovým prostředkem kapitálu proti dělnické třídě, že pracovní prostředek neustále vyráží dělníkovi z rukou životní prostředek, že se dělníkův vlastní výrobek mění v nástroj porobení dělníka³². Tak dochází k tomu, že zhospodárnění pracovních prostředků je od samého počátku zároveň nejbezohlednějším mrháním pracovní silou a loupáním normálních předpokladů fungování práce³³; že stroje, nejmohutnější prostředek ke zkrácení pracovní doby, se zvrhají v nejjistější prostředek, jak přeměnit celou dobu života dělníka i jeho rodiny v pracovní dobu, která by byla k dispozici pro zhodnocení kapitálu; tak dochází k tomu, že nadměrná práce jedněch je předpokladem pro nezaměstnanost druhých a že velký průmysl, který se pachtí po celém světě za novými spotřebiteli, omezuje doma spotřebu mas na hladové minimum, a tím si podkopává svůj vlastní vnitřní trh. „Zákon, udržující relativní přebytek obyvatelstva čili průmyslovou rezervní armádu v rovnováze s rozsahem a energií akumulace kapitálu, přikovává dělníka ke kapitálu pevněji, než Hefaistovy klíny přikovaly Prométhea ke skále. Podmiňuje akumulaci bídy, odpovídající akumulaci kapitálu. Akumulace bohatství na jednom pólu je tedy zároveň akumulací bídy, útrap práce, otroctví, nevědomosti, zesurování a morální degradace na opačném pólu, tj. na straně třídy, která *vyrábí svůj vlastní výrobek jako kapitál*,“³⁴. A očekávat od kapitalistického výrobního způsobu jiné rozdělování výrobků by znamenalo žádat, aby elektrody baterie, dokud jsou na ni zapojeny, nerozkládaly vodu a neuvolňovaly na kladném pólu kyslík a na záporném vodík.

³¹ Engels tu cituje I. díl Marxova „Kapitálu“ (viz Karel Marx, „Kapitál“, díl I, čes. vyd. 1953, str. 464 a 517). Znění některých částí citátů na tomto místě a dále se liší od českého vydání, protože Engels citoval podle 2. německého vydání z roku 1872, kdežto české vydání „Kapitálu“ je přeloženo ze čtvrtého vydání z roku 1890.

³² „Postavení dělnické třídy v Anglii“, str. 109. (*Engelsova poznámka.*)

³³ Viz Karel Marx, „Kapitál“, díl I, čes. vyd. 1953, str. 492

³⁴ Viz tamtéž, str. 680.

Viděli jsme, jak na nejvyšší míru vystupňovaná zdokonalitelnost moderních strojů se v důsledku anarchie výroby ve společnosti mění v kategorický příkaz pro jednotlivého průmyslového kapitalistu, aby neustále zlepšoval své stroje, aby neustále zvyšoval jejich produktivitu. A ve stejný kategorický příkaz se pro něj mění pouhá faktická možnost zvětšovat okruh své výroby. Nesmírná rozpínavost velkého průmyslu, proti níž je rozpínavost plynů pouhou dětskou hrou, se nám jeví jako kvalitativní a kvantitativní *potřeba* rozšiřování, která hravě zdolává jakýkoli protitlak. Protitlak tvoří spotřeba, odbyty, trhy pro výrobky velkého průmyslu. Ale schopnost trhů rozšiřovat se extenzívně i intenzívně je především ovládána zcela jinými zákony, které nepůsobí ani zdaleka tak energicky. Rozšiřování trhů nemůže držet krok s rozšiřováním výroby. Kolize se stává nevyhnutelnou, a protože nemůže dosáhnout řešení, dokud nerozmetá sám kapitalistický výrobní způsob, stává se periodickou. Kapitalistická výroba vytváří nový „bludný kruh“.

A opravdu, od roku 1825, kdy vypukla první všeobecná krize, se asi tak jednou za deset let celý průmyslový i obchodní svět, výroba a směna všech civilizovaných národů a jejich víceméně barbarských přívěsků vykojejí. Styky vážnou, trhy jsou přeplněny, výrobky zůstávají hromadně ležet a není pro ně odbyty, hotové peníze mizejí, úvěr se ztrácí, továrny stojí, pracující masy mají nedostatek životních prostředků, protože jich vyrobily příliš mnoho, bankrot stíhá bankrot, dražba dražbu. Stagnace trvá léta, výrobní síly i výrobky se hromadně promrhávají a ničí, až nahromaděné spousty zboží, víceméně znehodnocené, konečně zase odplynou, až se výroba a směna dostanou pozvolna zase do chodu. Tempo se postupně zrychluje, mění se v klus, průmyslový klus přechází v cval, a ten se zase stupňuje až v nezadržitelný trysk, v dokonalé průmyslové, obchodní, úvěrové a spekulativní steeplechase, a nakonec se po nejkrkolonnějších skocích zase octne – v příkopu krachu. A tak stále znovu. Od roku 1825 jsme to zažili už pětkrát a v tomto okamžiku (1877) se toho dožíváme po šesté. A charakter těchto krizí je tak výrazný, že je všechny vystihl Fourier, když označil první z nich za *crise pléthorique*, krizi z nadbytku.

V krizích rozpor mezi společenskou výrobou a kapitalistickým přivlastňováním násilně propuká. Oběh zboží je na čas zničen; oběživo, peníze se stávají překážkou oběhu; všechny zákony zboží výroby a oběhu zboží jsou postaveny na hlavu. Ekonomická kolize dosáhla svého vrcholu: *způsob výroby se bouří proti způsobu směny*.

Fakt, že společenská organizace výroby uvnitř továrny dospěla až k bodu, kdy je už neslučitelná s anarchií výroby ve společnosti trvající vedle ní a nad ní, tento fakt se násilnou koncentrací kapitálů, která se uskutečňuje za krizí rumováním mnoha velkých, a ještě více malých kapitalistů, stává zřejmým i samým kapitalistům. Celý mechanismus kapitalistického výrobního způsobu selhává pod tlakem výrobních sil, které sám zplodil. Nemůže už celou tuto masu výrobních prostředků přeměnit v kapitál; výrobní prostředky zahálejí, a právě proto musí zahálet i průmyslová rezervní armáda. Výrobních prostředků, životních prostředků, pohotových dělníků, všech prvků výroby a obecného bohatství je nadbytek.

Ale „nadbytek se stává zdrojem nouze a nedostatku“ (Fourier), protože právě on zabraňuje přeměně výrobních a životních prostředků v kapitál. Neboť v kapitalistické společnosti nemohou výrobní prostředky začít působit, pokud se napřed nezmění v kapitál, v prostředek vykořisťování lidské pracovní síly. Nutnost, aby výrobní a životní prostředky nabyly vlastnosti kapitálu, stojí mezi nimi a dělníky jako přízrak. Jen ona zabraňuje tomu, aby se věcné a osobní páky výroby spojily; jen ona zakazuje výrobním prostředkům, aby fungovaly, dělníkům, aby pracovali a žili. Na jedné straně je tedy kapitalistický výrobní způsob usvědčován z neschopnosti nadále spravovat tyto výrobní síly. Na druhé straně volají samy tyto výrobní síly stále naléhavěji po zrušení tohoto rozporu, po tom, aby byly zbaveny své vlastnosti kapitálu, po *faktickém uznání svého charakteru společenských výrobních sil*.

A právě tento protitlak mohutně rostoucích výrobních sil proti jejich kapitálové vlastnosti, tento stále se stupňující nátlak na uznání jejich společenské povahy nutí samu kapitalistickou třídu, a to stále víc, aby s nimi zacházela, pokud je to za kapitálového vztahu vůbec možné, jako se společenskými výrobními silami. Jak období, kdy průmysl běží na plné obrátky, období bezmezně nafouklého úvěru, tak i sám krach vyvolaný zhroucením velkých kapitalistických podniků vedou k té formě zespolečenštění větších mas výrobních prostředků, s níž se setkáváme v různých druzích akciových společnostech. Některé z těchto výrobních a komunikačních prostředků jsou už od počátku tak obrovité, že vylučují, jako například železnice, jakoukoli jinou formu kapitalistického vykořisťování. Na jistém stupni vývoje už nestačí ani tato forma; velkovýrobci v témž průmyslovém odvětví uvnitř dané země se spojují v „trust“, sdružení, jehož účelem je regulace výroby; určují celkové množství, které se má vyrobit, rozdělují si je mezi sebou, a tak si vynucují předem stanovenou prodejní cenu. Protože se však takové trusty, jakmile přijde špatná doba pro obchod, většinou rozpadnou, dohánějí právě tím k ještě soustředěnějšímu zespolečenštění: celé průmyslové odvětví se mění v jedinou velkou akciovou společnost a domácí konkurence ustupuje domácímu monopolu této jedné společnosti; tak tomu bylo už roku 1890 s anglickou výrobou alkálií, která je teď po splynutí všech 48 velkých továren v rukou jediné, jednotně řízené společnosti s kapitálem 120 miliónů marek.

V trustech se svobodná konkurence zvrhá v monopol, neplánovitá výroba kapitalistické společnosti kapituluje před plánovitou výrobou nadcházející socialistické společnosti. Zprvu ovšem ještě k užitku a prospěchu kapitalistů. Zde se ale vykořisťování stává tak zřejmým, že musí zkrachovat. Žádný národ by si nedal líbit výrobu řízenou trusty, tak nezahalené vykořisťování celku malou bandou několika střihačů kupónů. Ať tak či onak, s trusty nebo bez trustů, nakonec musí řízení výroby převzít oficiální představitel kapitalistické společnosti, stát³⁵. Tato nutnost přeměny ve státní vlastnictví se nejdříve objevuje u velkých komunikačních podniků: u pošty, telegrafu, železnic.

³⁵ Říkám: *musí*. Neboť jen tehdy, jestliže výrobní nebo komunikační prostředky *skutečně* přerostly řízení akciových společností, jestliže se tedy jejich zestátnění stalo *ekonomicky* nevyhnutelným, jen tehdy znamená, i když je provede dnešní stát, ekonomický pokrok, dosažení nového předstupně k tomu, aby

Jestliže krize odhalila neschopnost buržoazie k tomu, aby nadále spravovala moderní výrobní síly, pak přeměna velkých výrobních a komunikačních podniků v akciové společnosti, trusty a státní vlastnictví ukazuje, že pro tento účel je buržoazie postradatelná. Všechny společenské funkce kapitalistovy obstarávají dnes placení zaměstnanci. Kapitalista dnes už nekoná žádnou společenskou funkci kromě shrabování důchodů, stříhání kupónů a hry na burze, kde se různí kapitalisté navzájem obírají o svůj kapitál. Vytlačoval-li kapitalistický výrobní způsob zprvu dělníky, vytlačuje teď kapitalisty a zařazuje je právě tak jako dělníky mezi přebytečné obyvatelstvo, i když zprvu ještě ne do průmyslové rezervní armády.

Ale ani přeměna v akciové společnosti a trusty, ani přeměna ve státní vlastnictví nezbavuje výrobní síly vlastnosti kapitálu. U akciových společností a trustů je to nabíledni. A moderní stát je opět jen organizace, kterou si vytváří buržoazní společnost, aby zachovala všeobecné vnější podmínky kapitalistického výrobního způsobu proti zásahům jak dělníků, tak jednotlivých kapitalistů. Moderní stát, ať už má jakoukoli formu, je v podstatě kapitalistický stroj, stát kapitalistů, pomyslný celkový kapitalista. Čím víc výrobních sil přebírá do svého vlastnictví, tím víc se stává skutečným celkovým kapitalistou, tím víc občanů vykořisťuje. Dělníci zůstávají námezdními dělníky, proletáři. Kapitálový vztah není zrušen, naopak, je nanejvýš vyhrocen. Ale v nejvyšším bodu se zvrací. Státní vlastnictví výrobních sil není řešením konfliktu, ale skrývá v sobě formální prostředek, nástroj řešení.

Toto řešení může záležet jen v tom, že se fakticky uzná společenská povaha moderních výrobních sil, že se tedy způsob výroby, přivlastňování a směny sladí se společenským charakterem výrobních prostředků. A to se může stát jen tak, že společnost se otevřeně a bez okolků zmocní výrobních sil, které už přerostly každé jiné řízení kromě jejího. Tím výrobcí zcela vědomě uplatní společenský charakter výrobních prostředků a výrobků, který se dnes obrací proti nim samým, který periodicky rozbíjí způsob výroby i směny a prosazuje se jen násilně a ničivě jako slepě působící

všechny výrobní síly převzala do svých rukou sama společnost. Ale v poslední době, kdy se dal do zestátnění Bismarck, objevil se jistý falešný socialismus, který se tu a tam dokonce zvrhl v jakési přísluhování a bez okolků prohlašuje *každé* zestátnění, dokonce i to bismarckovské, za socialistické. Kdyby ovšem zestátnění tabáku bylo socialistické, pak by k zakladatelům socialismu patřili i Napoleon a Metternich. Když si belgický stát z naprosto všedních politických a finančních důvodů stavěl hlavní železniční tratě sám, když Bismarck bez jakékoli ekonomické nutnosti zestátnil hlavní železniční tratě v Prusku, prostě proto, aby je mohl lépe zařídít a využívat pro případ války, aby si z železničních úředníků vychoval stádo hlasující pro vládu, a hlavně proto, aby si tak opatřil nový zdroj příjmů nezávislý na rozhodování parlamentu – pak to rozhodně nebyly přímé ani nepřímé, vědomé ani bezděčné socialistické kroky. Jinak by byly socialistickými zařízeními i královská Seehandlung (*Seehandlung*, zkratka názvu „Preussische Seehandlungsgesellschaft“ - „Pruská společnost pro námořní obchod“) – obchodní a úvěrová společnost, založená v Prusku roku 1772; obdržela od státu řadu výsad; poskytovala vládě půjčky, a tak vlastně plnila úlohu jejího bankéře a makléře. V roce 1820 byla přeměněna v peněžní a obchodní instituci pruského státu.), královská porcelánová manufaktura, a dokonce i rotní krejčí u armády anebo konečně i zestátnění bordelů, které docela vážně navrhoval jakýsi chytrák ve třicátých letech za Bedřicha Viléma III. (*Engelsova poznámka.*)

přírodní zákon, a tento společenský charakter se změní z příčiny poruch a periodických krachů v nejmocnější páku výroby samé.

Společensky účinné síly působí, dokud jsme je nepoznali a nepočítáme s nimi, úplně stejně jako přírodní síly: slepě, násilně, ničivě. Jakmile jsme je však poznali, jakmile jsme pochopili jejich činnost, jejich směřování, jejich účinky, záleží už jen na nás, zda je budeme stále víc podřizovat své vůli a jejich prostřednictvím dosahovat svých cílů. A obzvláště to platí o dnešních mohutných výrobních silách. Dokud se tvrdošíjně bráníme pochopení jejich povahy a charakteru – a tomuto pochopení se vzpírá kapitalistický výrobní způsob a jeho obhájci – dotud se tyto síly prosazují navzdory nám, proti nám, dotud nás ovládají, jak jsme to podrobně vylíčili. Jakmile je pochopena jejich povaha, mohou se v rukou sdružených výrobců změnit z démonických vládců v ochotné služebníky. Je to rozdíl mezi ničivou silou elektřiny v blesku za bouře a mezi spoutanou elektřinou telegrafu a obloukové lampy; je to rozdíl mezi požárem a ohněm sloužícím člověku. Až se bude s dnešními výrobními silami zacházet podle jejich konečně poznané povahy, nastoupí na místo společenské anarchie výroby společensky plánovitě řízení výroby podle potřeb celku i každého jednotlivce; tím bude kapitalistický způsob přivlastňování, v němž výrobek porobuje zprvu výrobce, potom však i přivlastňovatele, nahrazen způsobem přivlastňování výrobků založeným na povaze moderních výrobních prostředků samých: na jedné straně přímé společenské přivlastňování jako prostředek k udržování a rozšiřování výroby, na druhé straně přímé individuální přivlastňování jako prostředek k životu a požitku.

Tím, že kapitalistický výrobní způsob přeměňuje čím dál větší množství obyvatelstva v proletáře, vytváří moc, která je nucena provést tento převrat pod trestem zániku. Tím, že stále naléhavěji vyžaduje přeměnu velkých zespolečenštěných výrobních prostředků ve státní vlastnictví, ukazuje sám cestu k uskutečnění tohoto převratu. *Proletariát se chápe státní moci a mění výrobní prostředky nejprve ve státní vlastnictví.* Ale tím ruší sám sebe jako proletariát, tím ruší všechny třídní rozdíly a protiklady a tím i stát jako stát. Dosavadní společnost, která se pohybovala v třídních protikladech, potřebovala stát, tj. organizaci té nebo oné vykořisťující třídy k tomu, aby zachovala své vnější výrobní podmínky, tedy zejména k tomu, aby vykořisťované třídy násilím udržovala v podmínkách útlaku daných dosavadním výrobním způsobem (otroctví, nevolnictví nebo poddanství, námezdní práce). Stát byl oficiálním představitelem celé společnosti, jejím shrnutím ve viditelnou korporaci, ale byl jím jen potud, pokud byl státem té třídy, která ve své době sama zastupovala celou společnost: ve starověku státem občanů, kteří měli otroky, ve středověku státem feudální šlechty, v naší době státem buržoazie. Tím, že se konečně fakticky stává představitelem celé společnosti, dělá sám sebe zbytečným. Jakmile už není společenská třída, kterou je třeba potlačovat, jakmile jsou spolu s třídním panstvím a s bojem o individuální existenci založeným na dosavadní anarchii výroby odstraněny i kolize a výstřelky, které z něho vznikají, pak tu už není co potlačovat, není nic, co by vyžadovalo zvláštní potlačovací moc, stát. První akt, v němž stát skutečně vystupuje jako představitel celé společnosti – převzetí výrobních prostředků ve jménu společnosti – je současně jeho posledním

samostatným aktem jako státu. Zasahování státní moci do společenských vztahů se stává zbytečným v jedné oblasti po druhé a potom samo usíná. Na místo vlády nad osobami nastupuje správa věcí a řízení výrobních procesů. Stát není „odstraněn“, stát *odumírá*. Podle toho je třeba posuzovat frázi o „svobodném lidovém státu“³⁶, je tedy třeba vidět jak její dočasnou agitační oprávněnost, tak koneckonců její vědeckou neudržitelnost; totéž platí o požadavku takzvaných anarchistů, aby stát byl odstraněn z dneška na zítřek.

Od té doby, co do dějin vstoupil kapitalistický výrobní způsob, uvažovali jednotlivci i celé sekty nejednou víceméně nejasně o převzetí všech výrobních prostředků společností jako o ideálu budoucnosti. Ale možným, dějinnou nutností se mohlo stát teprve tehdy, když vznikly faktické podmínky pro jeho provedení. Jako každý jiný společenský pokrok stává se proveditelným ne proto, že lidé pochopili, že existence tříd odporuje spravedlnosti, rovnosti atd., ne proto, že je tu vůle tyto třídy odstranit, nýbrž proto, že tu jsou jisté nové ekonomické podmínky. Rozštěpení společnosti na třídu vykořisťující a vykořisťovanou, vládnoucí a potlačenou bylo nutným důsledkem dřívějšího nepatrného rozvoje výroby. Dokud veškerá společenská práce poskytuje jen takový výtěžek, který jen o málo převyšuje to, co je potřebné k nuzné existenci všech, dokud tedy práce zabírá všechn nebo skoro všechn čas velké většiny členů společnosti, dotud se společnost nutně dělí na třídy. Vedle velké většiny, která je jen otrokem práce, se vytváří třída osvobozená od přímé produktivní práce, která obstarává společné záležitosti společnosti: řízení práce, státní záležitosti, soudnictví, vědy, umění atd. Základem rozdělení na třídy je tedy zákon dělby práce. Ale to nebrání tomu, aby se toto rozdělení na třídy neprosazovalo násilím a loupeží, lstí a podvodem a aby vládnoucí třída, jakmile je v sedle, neopomenula ani jedinou příležitost k upevňování svého panství na úkor pracující třídy a k přeměně společenského řízení ve stupňované vykořisťování mas.

Ale má-li podle toho rozdělení na třídy jisté historické oprávnění, pak je má jen pro daný časový úsek, pro dané společenské podmínky. Bylo založeno na nedostatečnosti výroby; bude smeteno plným rozvojem moderních výrobních sil. A opravdu, odstranění společenských tříd předpokládá takový stupeň historického vývoje, na němž se stane anachronismem, zastaralá trvání nejen té nebo oné určité vládnoucí třídy, nýbrž vládnoucí třídy vůbec, tedy třídního rozdílu samého. Předpokládá tedy tak vysoký stupeň vývoje výroby, na němž se přivlastňování výrobních prostředků a výrobků, a tím i politického panství, monopolu na vzdělání a duchovního řízení zvláštní společenskou třídou stalo nejen zbytečným, nýbrž i ekonomickou, politickou a intelektuální překážkou vývoje. Tohoto bodu je teď dosaženo. Jestliže politický a intelektuální bankrot buržoazie je sotva ještě tajemstvím i pro ni samu, pak její ekonomický bankrot se opakuje pravidelně vždy po deseti letech. V každé krizi se společnost dusí pod tíhou

³⁶ „Svobodný lidový stát“ – programový požadavek německých sociálních demokratů v 70. letech, který Marx kritizoval zejména v „Kritice gothajského programu“ a Engels v dopise Augustu Bebelovi z 18. až 28. března 1875 (viz Marx - Engels, Spisy, sv. 19, čes. vyd. 1966, str. 39-61 a 31-37).

svých vlastních výrobních sil a výrobků, které nedovede využít, a stojí bezradně před absurdním rozparem, že výrobci nemají co spotřebovat, protože není dost spotřebitelů. Expanzivní síla výrobních prostředků rozbíjí okovy, kterými ji spoutal kapitalistický výrobní způsob. Osvobození výrobních prostředků z těchto okovů je jedinou předběžnou podmínkou nepřetržitého, stále rychlejšího vývoje výrobních sil, a tím i prakticky neomezeného stupňování výroby samé. Ale to ještě není všechno. Společenské přivlastnění výrobních prostředků odstraňuje nejen dnešní umělé brzdění výroby, nýbrž i vyslovené promrhávání a drancování výrobních sil a výrobků, které je dnes nevyhnutelným průvodcem výroby a dosahuje vrcholu v krizích. Kromě toho uvolňuje masu výrobních prostředků a výrobků pro celek tím, že odstraňuje nesmyslné rozmařilé plýtvání nynějších vládnoucích tříd a jejich politických představitelů. Možnost zajistit všem členům společnosti prostřednictvím společenské výroby existenci, která je nejen materiálně úplně dostačující a den ode dne bohatší, nýbrž která jim zaručuje i úplný svobodný rozvoj a uplatnění jejich tělesných a duchovních vloh, tato možnost je tu nyní poprvé, *ale je tu*: Několik čísel může dát přibližnou představu o nesmírné rozpínavosti moderních výrobních prostředků, dokonce i pod kapitalistickým tlakem. Podle Giffenových výpočtů³⁷ činilo veškeré bohatství Velké Británie a Irska zhruba:

1814.....2200 miliónů liber št. = 44 miliardy marek

1865.....6100 miliónů liber št. = 122 miliardy marek

1875.....8500 miliónů liber št. = 170 miliard marek

S převzetím výrobních prostředků společností je odstraněna zbožní výroba, a tím i vláda výrobku nad výrobcí. Anarchie ve společenské výrobě je nahrazena plánovitou, uvědomělou organizací. Boj o individuální existenci ustává. Teprve tím se člověk, v jistém smyslu, definitivně vyděluje z říše zvířat a vstupuje ze zvířecích podmínek do skutečně lidských. Okruh životních podmínek obklopujících lidi, který až dosud lidí ovládal, se teď dostává pod vládu a kontrolu lidí, kteří se poprvé stávají uvědomělými, skutečnými pány přírody, protože a tím že se stávají pány svého vlastního zespolečenštění. Teprve pak lidé s plnou znalostí věci používají, a tedy ovládají zákony svého vlastního společenského konání, které až dosud stály proti nim jako cizí přírodní zákony, jež je ovládaly. Vlastní zespolečenštění lidí, které dosud stálo proti nim, jako by jim je příroda a dějiny vnutily, se teď stává jejich svobodným činem. Objektivní cizí mocnosti, které až dosud ovládaly dějiny, se dostávají pod kontrolu lidí samých. Teprve pak budou lidé dělat své dějiny s plným vědomím sami, teprve pak budou mít společenské příčiny, které uvedli do pohybu, převážně a ve stále rostoucí míře i účinky, které chtěli. Je to skok lidstva z říše nutnosti do říše svobody.

³⁷ Údaje o úhrnném bohatství Velké Británie a Irska převzal Engels z přednášky anglického statistika Roberta Giffena, otištěné v časopise „Journal of the Statistical Society“ z března 1878.

Shrňme nakonec stručně průběh vývoje:

I. *Středověká společnost*: Individuální malovýroba. Výrobní prostředky přizpůsobené pro individuální potřebu, a proto primitivně neohrabané, titěrné, s trpasličím účinkem. Výroba pro bezprostřední spotřebu ať už výrobce samého, nebo jeho feudálního pána. Jen tam, kde je přebytek výroby nad tuto spotřebu, nabízí se tento přebytek na prodej a přichází do směny: zbožní výroba tedy teprve vzniká; ale už teď v sobě obsahuje, v zárodku, *anarchii ve společenské výrobě*.

II. *Kapitalistická revoluce*: Přeměna průmyslu zprvu s pomocí prosté kooperace a manufaktury. Soustředění dosud rozptýlených výrobních prostředků ve velkých dílnách, tím jejich přeměna z výrobních prostředků jednotlivcových ve společenské – přeměna, která se celkem nijak nedotýká formy směny. Staré formy přivlastňování působí dál. Vystupuje *kapitalista*: jako vlastník výrobních prostředků si přivlastňuje i výrobky a dělá z nich zboží. Výroba se stala společenským aktem; směna a s ní i přivlastňování zůstávají individuálními akty, akty jednotlivcovými: *společenský výrobek si přivlastňuje jednotlivý kapitalista*. Základní rozpor, z něhož pramení všechny rozpory, ve kterých se pohybuje dnešní společnost a které jasně odhaluje velký průmysl.

A) Odloučení výrobce od výrobních prostředků. Odsouzení dělníka k doživotní námezdní práci. *Protiklad mezi proletariátem a buržoazií*.

B) Vzrůstající význam a stoupající účinnost zákonů, které ovládají zbožní výrobu. Bezuzdný konkurenční boj. *Rozpor mezi společenskou organizací v jednotlivé tovární a společenskou anarchii v celkové výrobě*.

C) Na jedné straně zdokonalování strojů, z něhož konkurence udělala kategorický příkaz pro každého jednotlivého továrníka a které zároveň znamená stále rostoucí vysazování dělníků z práce: *průmyslová rezervní armáda*. Na druhé straně neomezené rozšiřování výroby, rovněž kategorický zákon konkurence pro každého továrníka. Na obou stranách nebyvalý rozvoj výrobních sil, přebytek nabídky nad poptávkou, nadvýroba, přeplnění trhů, každých 10 let krize, bludný kruh: *zde přebytek výrobních prostředků a výrobků – tam přebytek dělníků bez zaměstnání a bez existenčních prostředků*; ale obě tyto páky výroby a společenského blahobytu se nemohou spojit, protože kapitalistická forma výroby nedovoluje výrobním silám, aby působily, a výrobkům, aby obíhaly, ledaže se napřed přemění v kapitál: a právě tomu brání jejich přebytek. Rozpor se vystupňoval v protismysl: *výrobní způsob se bouří proti formě směny*. Buržoazie je usvědčována z neschopnosti řídit nadále své vlastní společenské výrobní síly.

D) Částečné uznání společenského charakteru výrobních sil vnucené samým kapitalistům. Přivlastnění velkých výrobních a komunikačních organismů, nejprve

akciovými společnostmi, později trusty a pak státem. Buržoazie se ukazuje jako zbytečná třída; všechny její společenské funkce plní teď placení zaměstnanci.

III. *Proletářská revoluce*, vyřešení rozporů: Proletariát se chápe veřejné moci a z této moci přeměňuje společenské výrobní prostředky, které se buržoazii vymykají z rukou, ve veřejné vlastnictví. Tímto aktem osvobozuje proletariát výrobní prostředky od jejich dosavadní vlastnosti kapitálu a dává jejich společenskému charakteru plný průchod, aby se prosadil. Od nynějška se stává možnou společenská výroba podle předem určeného plánu. Vývoj výroby činí další existenci různých společenských tříd anachronismem. Postupně, jak mizí anarchie společenské výroby, usíná i politická autorita státu. Lidé, konečně páni svého vlastního způsobu zespolečenštění, se tím zároveň stávají pány přírody, pány sebe samých – svobodnými.

Vykonat tento čin, který osvobodí svět, je historickým posláním moderního proletariátu. Prostudovat historické podmínky a tím i samu povahu tohoto činu, a tak uvědomit třídu povolanou k této akci, dnes potlačenou, o podmínkách a povaze její vlastní akce je úkolem teoretického výrazu proletářského hnutí, vědeckého socialismu.